

GEÇİŞ ADALETİNDE SOSYO-HUKUKSAL BİR YARGI MEKANİZMASI OLARAK GACACA YARGISININ KURULUŞU

Omca ÖZDEMİR*

ÖZET

1994 yılında Ruanda'da gerçekleşen soykırım; yüz gün içerisinde mağdur edilenlerin muazzam sayısı, Hutu nüfusunun katliama geniş katılımı ve genel olarak öncesinde belirli sosyal ilişkileri bulunan failler ve mağdurlar arasında mesafe olmaksızın gerçekleşen zulmün vahşeti ile soykırımlar tarihinde kendine özgü bir şekilde yerini almıştır. Soykırımın bu belirleyici nitelikleri, Ruanda toplumunun soykırım sonrası geçiş adaletine ilişkin tercihlerinde etkili olmuştur. Bu niteliklerin yansımaları olan soykırım sonrası toplumsal durum, hem içerdiği maddi imkânların kısıtlılığı hem de parçalanmış sosyal dokunun yarattığı yeni şiddet dalgası tehlikesi ile uygulanabilecek mekanizmaları sınırlandırmıştır. Bu belirli bağlam içerisinde Ruanda, geleneksel çözüm mekanizması olan Gacaca'yı mevcut gereksinimler doğrultusunda yeniden şekillendirerek ve modern devlet imkânları ile destekleyerek bir geçiş adaleti mekanizması olarak yeniden işlevselleştirmiştir. Uzmanların değil halkın doğrudan katılımına dayalı olan Gacaca yargısı, bu özelliğiyle sosyal olan aracılığıyla soykırım faillerini yargılarken, aynı zamanda da salt cezalandırmadan farklı olarak etkisini sosyal olan içine yerleştirecek veya başka bir deyişle sosyal olanı dönüştürecek biçimde inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ruanda soykırımı, geçiş adaleti, Gacaca, Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi, alternatif uyumsuzluk çözüm yöntemleri.

THE FOUNDATION OF THE GACACA JURISDICTION AS A SOCIO- LEGAL JUDICIAL MECHANISM WITHIN TRANSITIONAL JUSTICE

ABSTRACT

Rwandan genocide of 1994 appears in a distinctive position in the history of genocides with the extraordinary number of people that were victimized within one

* **Arş. Gör. Dr.**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı/ANKARA, **e-posta:** omca.ozdemir@hbv.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-0168-768X

DOI: 10.34246/ahbvuhfd.1131799

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 16/06/2022

Yayımlanmasının Uygun Görüldüğü Tarih: 02/07/2022

hundred days, the wide-spread participation of the Hutu population in the massacre, and the atrocities that were committed by perpetrators on victims with whom they had preexisting social relations. These contextual qualities of the genocide have influenced the Rwandan society's preferences related to transitional justice in the aftermath of the genocide. The post-genocide setting which reflected these qualities has limited the number of feasible mechanisms through both the scarce economic resources it involved and the threat of a new wave of violence that was created by the broken social fabric. In this particular context, Rwanda has re-instrumentalized Gacaca, which had been the traditional resolution mechanism of Rwanda, as a transitional justice mechanism by reshaping it in line with present requirements and supplementing it with the power of the modern state. The Gacaca jurisdiction, with its feature of being based on the direct participation of the people rather than professionals, was built in a way that would enable it to situate its impact in the social or, to put it another way, to transform the social as opposed to mere punishment, while judging the perpetrators of the genocide via the social.

Keywords: *Rwandan genocide, transitional justice, Gacaca, International Criminal Tribunal for Rwanda, alternative dispute resolution mechanisms.*

GİRİŞ

Geçiş adaleti, çatışma ve/veya otoriter yönetimden çıkmış toplumlarda sistematik ve kitlesel insan hakları ihlalleri mirasıyla ilgilenen çeşitli yargısal ve yargısal olmayan yaklaşımlar hakkında bir araştırma ve uygulama alanıdır.¹ Bu kapsamda devletin geçiş adaleti politikaları, kendinden önceki rejimin ihlallerinin telafisinin amaçlandığı süreçlere işaret eder.² Geçiş adaleti sorunu mevcut toplumsal koşullar bağlamında ortaya çıktığından bu husustaki tercihler -eğer etkili olmaları isteniyorsa-, toplumun tarihsel ve güncel durumu ile bağlantılı olarak şekillendirilmelidirler. Ancak elbette geçiş adaleti uygulamalarının belirlenmesi de, diğer siyasal kararlarda olduğu gibi bir olanaklar çeşitliliği içerisinden yapılan seçimi ortaya koyar. Dolayısıyla farklı geçiş toplumları, çatışma sonrası geçiş adaleti tercihlerinde mevcut durumun içerdiği zorunluluklar tarafından koşullandırılmış olarak farklı amaçları önelemekte ve hatta aynı amaçlara yöneldiklerinde de, takip ettikleri aynı amaçları farklı içeriklerle anlamlandırmakta ve bunlara ulaşma yöntemlerini farklı şekillerde belirlemektedirler.

Geçiş adaleti mekanizmaları, mevcut toplumsal koşullardan kaynaklanan ihtiyaçlara cevap vermek durumunda olduklarından, hem çatışma sürecinin

¹ Patricia Lundy, Mark McGovern, "Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom Up", *Journal of Law and Society*, 35(2), 2008, s.267.

² Laurel E. Fletcher, Harvey M. Weinstein, "Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation", *Human Rights Quarterly*, 24, 2002, s.574.

özellikleri, hem de çatışma sonrasındaki mevcut toplumsal durumun olanakları uyarınca şekillendirilmek durumundadırlar. Bu bakımdan bir geçiş adaleti mekanizmasının ortaya konulması öncelikle, mekanizmanın dayandığı bu koşullarla bağlantısının açığa çıkarılmasını gerektirir. Ve nihayetinde mevcut bir çatışma sonrası durumda geçiş adaleti mekanizmalarına yönelik arayış, önceki tecrübelerden örnek modeller üretmeye çalışırken, uygulanan bu mekanizmalarla dayandıkları somut koşullar arasındaki bağlantıyı dikkatle irdelemelidir. Dolayısıyla geçmiş geçiş adaleti mekanizmaları değerlendirilirken mutlaka, bunların dayandıkları koşullarla mevcut durum karşılaştırılmalı ve geçmiş mekanizmalar bu karşılaştırmanın ortaya koyduğu benzerlikler ölçüsünde uygulamaya konulmalıdır. Değişkenlerden birinin değişmesi, model teşkil edecek mekanizmaların özelliklerinde farklılaştırmaya gidilmesini gerektirecektir.

Ruanda'da bir çatışma sonrası geçiş adaleti mekanizması olarak uygulamaya konulan Gacaca yargısının temellendiği koşul ve imkânların ortaya konulması da, gelecekteki geçiş adaleti tecrübelerine yol göstermesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan Gacaca adalet anlayışlarına yeni görüşler sağlayarak başka bağlamlarda üretilecek yaratıcı yaklaşımlar için önemli bir tecrübe yaratmıştır. Nitekim topluma dayalı geçiş süreçleri yaygınlaşmakta; Uganda, Sudan, Doğu Timor'da uyuşmazlıkların çözüm mekanizmaları tartışılırken Gacaca'ya atıfta bulunduğu,³ bu anlamda Gacaca deneyiminin yerleşen geçiş adaletinin formüle edilmesi ve uygulanması bakımından önemli dersler içerdiği dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, Ruanda'nın çatışma sonrası toplumsal yeniden inşanın hukuksal araçları hususunda yaptığı tercihin, dayandığı mevcut koşullar merkeze alınarak ortaya konulması, bu çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

Çalışmanın amaçlarını karşılayabilmesi için, soykırım ardından Gacaca yargısının kuruluşunun, temellendiği bağlam merkeze alınarak incelenmesi bir zorunluluktur. Zira Gacaca'nın yöneldiği hedefleri soykırımın özellikleri koşulladığı gibi, bu hedefleri gerçekleştirmek üzere kurulan Gacaca sisteminin belirleyici niteliklerini de Ruanda toplumunun maddi ve manevi imkânlarını içeren zorunluluklar şekillendirmiştir. Böylece Gacaca, geçiş adaletine yönelik belirli amaçlar ve bağlamı teşkil eden koşulların etkileşiminin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Gacaca'nın bu şekilde tartışılması, soyut liberal hukuk standartlarına kıyaslayarak yargılanmasının ötesinde liberal standartların da takip ettiği adalete yönelik hedefleri mevcut koşullarda sağlama kapasitesinin tartışılmasına ve genel olarak eleştirilmesine gerçekçi ve yol gösterici bir temel sağlayabilecektir. Bu kapsamda makalede, sonraki çalışmalarda eleştiriye tabi tutulmasına ve

³ Phil Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda – Justice without Lawyers*, Cambridge University Press, 2010, s.352-353.

tartışılmasına zemin hazırlamak üzere, Türkiye’de henüz bağımsız bir çalışmaya konu olmamış Gacaca mekanizması kuruluş süreci içerisinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede çalışmamızda ilk olarak, Ruanda soykırımı ve sonrasındaki toplumsal durum Gacaca sistemini şekillendiren temel çizgileri itibariyle ortaya konulacak; ardından soykırım faillerinin yargılanması için Ruanda ulusal mahkemeleri ve Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesinden oluşan mevcut yargı kurumları, soykırım sonrası toplumsal durumun içerdiği gereksinimlerle bağlantılı olarak tartışılacaktır. Sonrasında, Gacaca’nın temellerini teşkil eden soykırım sonrası ihtiyaçlar ve geleneksel Gacaca mekanizması ortaya konulacak ve soykırım sonrası Gacaca sisteminin kuruluş süreci, hukuksal temelleri, örgütlenmesi ve işleyişi incelenerek makale sona erdirilecektir.

I. SOYKIRIM FAİLLERİNİN YARGILANMASI SORUNU

A. Soykırım Sonrası Ruanda’da Toplumsal Durum

Tamamı “Uluslararası toplumu bir bütün olarak ilgilendiren en ciddi suçlar”⁴ arasında olup suçun amacı⁵ noktasında ortaklaşa da, her soykırım özgündür. Bu özgünlük kendini, şiddetin doğduğu tarihsel bağlamda, saldırganlığın aleni veya gizli oluşunda, saldırganların sosyal mobilizasyon düzeylerinde ve soykırımdan kurtulanların deneyimlerinin farklılıklarında ortaya koyar.⁶ Bu bakımdan Gacaca’nın cevap vermek durumunda olduğu özgün toplumsal koşulları açığa çıkarmak üzere, Ruanda’da soykırım öncesi ve sonrasının anahtar tarihsel olaylarının, soykırıma ilişkin birçok husus tartışmalı olduğu için⁷ ana hatlarıyla olsa da keşfi önem taşımaktadır.

⁴ Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü, <<https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>>, Erişim Tarihi 9.5.2022, başlangıç.

⁵ “ulusal, etnik, ırka dayalı veya dini bir grubu, kısmen veya tamamen yok etmek amacıyla”: Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü, md.6.

⁶ Mark A. Drumbl, “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, *New York University Law Review*, 75, 2000, s.1224.

⁷ Ölenlerin ve öldürülenlerin sayıları; soykırımdan ve esasen Ruanda’nın sömürge yönetimi altında bulunuşundan önce Hutu ve Tutsiler arasındaki husumetin kapsamı; Ruanda’da tarihsel ve güncel olarak ırk ve etnik kimliğin önemi; Avrupalı sömürgecilerin ve Katolik Kilisesinin ırka dayalı güvensizliğin yaratılmasındaki rolü; yoksulluk ve aşırı nüfusun yarattığı sorunlarının etnik ilişkilere etkisi; soykırımın uygulamaya geçmesini başlatan olay olan Başkan Habyarimana’nın ölümünün sorumluluğunun kime ait olduğu; uluslararası toplumun soykırımdaki rolü; soykırımın ne ölçüde önlenebileceği hususlarında mutabakat bulunmamaktadır. (Erin Daly, “Between Punitive and Reconstructive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda”, *New York University Journal of International Law and Politics*, 34(2), 2002, s.358).

1994 Nisan ve Temmuz ayları arasındaki 100 gün içerisinde, 7 ilâ 8 milyonluk nüfustan 1 milyon⁸ veya nüfusun yaklaşık yüzde 14’ü kadar çocuk, erkek ve kadın Ruandalı, kendileri gibi Ruandalılar, birçok durumda da komşuları veya tanıdıkları tarafından öldürüldü. Faillerin çoğu Hutu çoğunluğuna mensup bulunmaktaydı ve mağdurları büyük çoğunlukla azınlık Tutsi topluluğun üyelerinden oluşmaktaydı.⁹ Çoğu silahsız sivillere karşı işlenen bu cinayetlere tecavüzü de içeren çeşitli işkence fiilleri eşlik etmiş;¹⁰ cinayetlerin çoğu palalar, mızraklar ve çivili sopalar gibi basit araçlarla vahşice ve sıklıkla mağdurların evlerinin yakınlarında gerçekleştirilmişti.¹¹ Bu kapsamda katliamlar, fiziksel mesafe ve teknoloji kullanımı ile gayri şahsileşmemişti.¹²

Ancak şiddetin yaygınlığı ve tarafları arasındaki mesafesizliği, bir kaos ortamından doğduğu yanılığına yol açmamalıdır.¹³ Çoğu zaman pala savuran köylüler tarafından kabileler arası şiddet biçiminde aniden ortaya çıkmış bir kitle

⁸ Ölü sayısı hakkında, 500.000-1.000.000 arasında değişen tahminler bulunmaktadır: Daly, s.361; Howard Ball, *Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth Century Experience*, University Press of Kansas, 1999, s.156.

Daly, soykırımda ölenlerin sayısının, Amerika Birleşik Devletleri’nde gerçekleşen 11 Eylül saldırılarının 3 ay boyunca her gün gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkacak ölü sayısına kabaca yakın olduğuna işaret etmektedir. (Daly, s.355, 1. dipnot). Ball da, Yugoslavya’da dört yılda öldürülenlerden daha fazlasının üç ayda öldürüldüğünü ve cinayetlerin Holocausttaki öldürme hızından beş kat daha hızlı olduğunu belirtmiştir: Ball, s.164, 166.

⁹ Uluslararası Af Örgütü, “Gacaca: A Question of Justice”, 17 Aralık 2002, Index Number: AFR 47/007/2002, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/007/2002/en/>>, Erişim Tarihi 12.3.2022, s.3.

Nüfusun yaklaşık yüzde birini oluşturan Twalar, soykırım boyunca hem mağdur hem de fail konumunda bulunmuşlardır. (Harvey M. Weinstein, Eric Stover, “Introduction: Conflict, Justice and Reclamation”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.9).

¹⁰ Uluslararası Af Örgütü, “Gacaca: A Question of Justice”, s.3.

¹¹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.12; Phil Clark, “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, Morten Bergsmo (Ed.), *Abbreviated Criminal Procedures for Core International Crimes*, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017, s.190.

Ruanda soykırımı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Alison Des Forges, *Leave None to Tell the Story-Genocide in Rwanda*, Human Rights Watch, 1999; Philip Gourevitch, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families- Stories From Rwanda*, Picador, 1998; Gerard Prunier, *The Rwanda Crisis- History of a Genocide*, Columbia University Press, 1997; Ebru Çoban Öztürk, “Ruanda’da Trajedi, Adalet ve Uzlaşma”, Cenap Çakmak, Fadime Gözde Çolak, Gökhan Güneysu (Ed.), *20. Yüzyılda Soykırım ve Etnik Temizlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s.34-41.

¹² Drumbl, “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1245.

¹³ Daly, s.363-364; Drumbl, “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1245; Des Forges, s.1.

kıyımı olarak resmedilse de soykırım aslında, hem ziyadesiyle planlı¹⁴ hem de örgütlenmesinde dikkat çekecek ölçüde modern di. Zira genel bir strateji, titiz planlama ve örgütleme, devletin araçlarının kontrolü, çok sayıda insanı katledecek araçlar, mağdurları tanıma kapasitesi ve ülke içinde ve dışında doğru mesajları yayacak medyanın sıkı denetimini gerektirmekteydi.¹⁵ Bu kapsamda devletin idari yapısı yaygın biçimde kullanılmıştı.¹⁶ Ruanda soykırımı Ruanda hükümeti tarafından örgütlenmiş¹⁷, yerel otoriteler tarafından desteklenmiş ve sıradan Ruandalı kadın ve erkekler tarafından gerçekleştirilmişti.¹⁸

Ruanda soykırımını 20. yüzyılın diğer kitle katliamlarından ve özel olarak Holokost'tan ayıran; düşük teknoloji silahların kullanımı, Hutu nüfusunun cinayetlere yaygın katılımı¹⁹, failerle mağdurlar arasındaki yoğun sosyal ve kültürel benzerlikler,²⁰ süreye kıyasla mağdurların muazzam sayısı ve tecavüzün bir etnik şiddet biçimi olarak yaygın kullanımınıdır.²¹

¹⁴ Öyle ki, örneğin daha 1992'nin başlarında Habyarimana, Interahamwe (birlikte duranlar veya birlikte savaşanlar anlamına gelen Kinyarwanda sözcük) olarak bilinen milis kuvvetlerine dönüşecek olan partisinin gençliğine askeri eğitim vermeye başlamış (Des Forges, s.8); milis kuvvetleri bir süredir silah edinme ve dağıtma faaliyetlerine girişmişti (Helena Cobban, "The Legacies of Collective Violence", 1.4.2002, <<https://bostonreview.net/articles/helena-cobban-legacies-collective-violence/>>, Erişim Tarihi 8.5.2022).

¹⁵ African Union, *Rwanda: The Preventable Genocide*, 2000, <<https://www.refworld.org/docid/4d1da8752.html>>, Erişim Tarihi 10.5.2022, 14.2.

¹⁶ Alison Des Forges, Timothy Longman, "Legal Responses to Genocide in Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.50.

¹⁷ Lauren Haberstock, "An Analysis of the Effectiveness of the Gacaca Court System in Post-Genocide Rwanda", *Global Tides*, 8, 2014, s.5.

¹⁸ Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1245.

¹⁹ Hollie Nyseth Brehm, Christopher Uggen, Jean-Damascène Gasanabo, "Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts", *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 30(3), 2014, s.334.

Soykırımı katılım, istekli bir şekilde soykırım fiillerini bizzat işlemekten resmi baskı kullanımı sonucunda bu fiilleri gerçekleştirmeye veya otoritelere veya milis kuvvetlerine Tutsilerin nerede saklandığı bilgisini vermeye kadar geniş bir yelpazede gerçekleşmiştir. Tutsiler hakkındaki propagandayı reddeden ve soykırımı katılmayı seçmeyen Hutular radyo ve kamusal toplantılarda ayıplanma, aşağılanma, para cezaları, hapis ve hatta ölümle yüz yüze gelmekteydi. (Des Forges, Longman, s.50-51).

²⁰ Öyle ki, bugün Hutu ve Tutsiler olarak bilinen halkın ilk ataları, iki bin yıldan uzun bir süre önce bölgeyi yurt edinmiştir. Kinyarwanda olarak adlandırılan sofistike bir dil geliştirmişler, dini ve felsefi bir ortak inançlar setini ustalıklı işlemişler ve müzik, dans, şiir ve retorikten oluşan bir kültür yaratmışlardır. (Des Forges, s.31). Hutu ve Tutsiler, aynı dili kelime veya lehçe farkı olmaksızın konuşurlar. Çocuklara koyulan isimler Hutular ve Tutsiler arasında benzerdir. Sosyal düzeyde derin bir şekilde birbirlerine karışmışlardır. (Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1242-1243). Tüm Ruandalıların dörtte biri hem Tutsi hem Hutu büyük büyükanne ve dedeye sahiptir. (Daly, s.360).

Soykırımı durdurmak için aktif bir şekilde hareket eden tek oluşum olan RPF²², 1994'te soykırım güçleri üzerindeki zaferi²³ ardından tüm Ruanda halkının temsilcisi olduğu iddiasıyla²⁴ Ruanda yönetiminin kontrolünü ele geçirdi.²⁵ Temmuz ayında, Ulusal Birlik Hükümeti olarak adlandırılan, ancak Tutsi hakimiyetindeki RPF tarafından yönlendirilen yeni rejim yönetimi üstlendi.²⁶ Soykırım ardından dünyanın en yoksul ülkesi durumunda bulunan Ruanda'da işleyen su, elektrik,

Ancak bununla birlikte, Hutu-Tutsi ayrımının şiddete yol açtığı kaydedilmemiş olsa da, bu gruplar arasında, yaygın içerleme ve düşmanlık yaratan dikkate değer sosyo-ekonomik bölünmeler mevcuttu. Sömürgeci yönetim altında sosyo-ekonomik bölünmelerin derinleştirildiği görülmektedir. Bu kapsamda Belçikanın Hutu ve Tutsiler arasındaki sosyal, kültürel ve ekonomik ayrımın derinleştirilmesine en dikkate değer katkısı, 1933'te baba soyunu esas alan etnik kimlik kartları uygulamasını başlatmasıdır. Kimlik kartları, her Ruandalı erkek ve kadın için Hutu, Tutsi veya Twa olduğu bilgisini içermekteydi. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.17, 146-147). Dolayısıyla Ruanda sömürgecileri bu farklılıkları yasaya dayanan hukuksal kimlikler şeklinde inşa ederek irksallaştırmıştır. Bu statüler arasında önceden birinden birine geçiş mümkünken sömürgecilik döneminde sürekli kimlikler haline getirilmişlerdir. (Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers-Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, 2002, s.101). Irksallaştırılan bu kimliklerden Avrupalı sömürgecilerin tercihi, Tutsiler olmuş, bu grup sömürgeciler tarafından hem sosyal hem politik olarak kayırılmıştır. (bkz: Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1244; Maya Sosnov, "The Adjudication of Genocide: Gacaca and the Road to Reconciliation in Rwanda", *Denver Journal of International Law & Policy*, 36(2), 2007, s.127; Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.16, 53; Max Rettig, "Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?", *African Studies Review*, 51(3), 2008, s.29).

²¹ Daly, s.355.

²² Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1223.

Rwandan Patriotic Front/Ruanda Yurtsever Cephesi: Esasen, öncesinde Uganda'ya göç eden Tutsilerden oluşan gerilla hareketidir. (Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1223). 1990'da Ruanda hükümetine karşı savaşmaya başladı. Savaş, 1993 Ağustos'unda imzalanan Arusha Mutabakatı ile ilkesel olarak çözümlense de, her iki taraftan da radikaller şiddetin kaldığı yerden devam edeceği zaman için hazırlık yapmayı sürdürdüler. Ruanda Başkanını taşıyan uçağın 6 Nisan 1994'te düşürülmesi ve ardından yıllardır RPF'nin suç ortağı olmakla, RPF'nin zaferi ve Hutuların yok edilmesi için gizlice çalışmakla suçlanan Tutsi sivillerin öldürülmeye başlanmasıyla RPF silahlı mücadeleye yeniden döndü (Des Forges, Longman, s.50-51).

Ruanda Yurtsever Ordusu/Rwandan Patriotic Army, RPF'nin silahlı kanadıdır. RPF'nin zaferi ardından Ruanda'nın ulusal ordusu haline gelmiştir. (Des Forges, Longman, s.60).

²³ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.19.

²⁴ Aneta Wierzyńska, "Consolidating Democracy through Transitional Justice: Rwanda's Gacaca Courts", *New York University Law Review*, 79, 2004, s.1935-1366.

²⁵ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.19.

²⁶ Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1224.

telefon sistemleri gibi hizmetler söz konusu olmadığı, yani altyapı çöktüğü gibi, merkezi veya yerel devlet organları da işler durumda bulunmamaktaydı.²⁷

Görüldüğü üzere soykırım ardından Ruanda yoksul, işleyen bir devlet mekanizmasından, idari ve yargısal altyapıdan yoksun, sosyal dokusu parçalanmış ve halkı şiddetle derinden bölünmüş bir ülke durumundaydı. Diğerlerinde olduğu gibi, soykırım sona erdirildikten sonra Ruanda da, tahrip olmuş evlerin ve kurumların yeniden inşası ile karşılıklı korku²⁸, güvensizlik ve ihanet ile yıpranmış bir sosyal dokunun onarılmasını içeren göz korkutucu görevle yüz yüze geldi. Geçmişle nasıl yüzleşeceklerine karar vermek durumundalardı: Ne kadar hatırlamalıydılar? Ne kadar unutmalıydılar? Çocuklarına ne öğretmeliydiler? Şiddeti organize etmiş liderlerle ne yapmalıydılar ya da emirleri yerine getiren astlarla? Durdurmak için hiçbir şey yapmamış seyircilerle? Cezasızlığı yok etmeye yeterli adaletle sertliğiyle intikam haline gelen cezalandırma arasındaki sınırı nerede çizeceklerdi? Ve binlerce insanın diğer yurttaşlar tarafından tecavüz edildiği, sakatlandığı ve işkence gördüğü bir toplumu yeniden nasıl birleştireceklerdi?²⁹ İşte geleneksel Gacaca mahkemelerinin soykırım sonrası toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeniden düzenlenerek işlevselleştirilmesi, bu sorulara verilen cevapları şekillendiren tercih ve zorunlulukların eseridir. Ancak bu cevaplar soykırımın hemen ardından yıkıntılar içerisinde derhal formüle edilememiştir. Bu kapsamda soykırım ardından Ruanda ilk olarak, Batılı liberal model tarzında örgütlenen ulusal yargılama sistemine yüzünü dönmüştür.

B. Ulusal Mahkemelerde Yargılama

Soykırım öncesinde Ruanda yargı sistemi hâlihazırda zayıftı, sınırlı kaynaklara ve yetersiz eğitimi bulunan personele sahipti ve yargı bağımsızlığı yokluğundan muzdaripti. Bu kusurlu yargı sistemi dahi soykırım boyunca tahrip edilmişti: mahkeme binaları mahvolmuş ve az sayıdaki kalifiye personel ise ya öldürülmüş, ya soykırımında yer almış ya da ülkeden kaçmıştı.³⁰ Soykırım öncesinde 50'den azı resmi hukuk eğitimi almış³¹ olan 758 yargıç mevcudu 244'e, 70 olan

²⁷ Daly, s.366.

²⁸ Kurtulanlar soykırım faillerinden, failler ve genel olarak Hutular da kendilerinden intikam alınmasından korkmaktaydı: Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.227.

²⁹ Weinstein, Stover, "Introduction: Conflict, Justice and Reclamation", s.1-2.

³⁰ Uluslararası Af Örgütü, "Gacaca: A Question of Justice", s.12; Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.20.

³¹ William A. Schabas, "Genocide Trials and Gacaca Courts", *Journal of International Criminal Justice*, 3, 2005, s.883.

savcı sayısı da 12'ye düşmüştü.³² Gerçek bir hukuk eğitimi almış 20 avukat bulunmaktaydı.³³ Bütün ülkede kalan 50 avukatın çoğu ceza hukuku alanında tecrübeli olmadığı gibi, tecrübelilerin de bir kısmı soykırım şüphelilerini savunmayı reddetmekte, diğerleri de savunmaları halinde başlarına gelebileceklerden korkmaktaydı.³⁴

Çökmüş bir yargı sistemi karşısında, henüz sona erdirilen bir soykırım ve bu soykırımı gerçekleştirdiğinden şüphelenilen on binlerce yurttaş bulunmaktaydı. 1994 ortalarında 10.000 olan tutuklu sayısı, 1999'da yaklaşık 125.000'e ulaşmıştı.³⁵ Kızıl Haç, 2003'te 25.000 tutuklunun salıverilmesine rağmen Ocak 2005 itibariyle 89.000 kişinin hala tutulu durumda bulunduğunu tahmin etmekteydi. Bu ciddi rakamlara karşılık Ruanda yargı sistemi, şüphelilere usule uygun adil yargılama sağlama kapasitesinden mahrum bulunmaktaydı. Ruanda, uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası ceza hukuku bir yana, ulusal ceza hukuku hükümlerini uygulama kabiliyetinden dahi yoksundu. Bu koşullarda, tutukluların büyük çoğunluğu hukuka aykırı bir şekilde tutulmaktaydı. 1990'lar boyunca tutulu 100.000'den fazla kişi duruşmaların başlamasını beklemekteydi.³⁶ Yaklaşık 125.000 tutukluya karşılık sadece 20.000 iddianame hazırlanmıştı. Drumbl'ın görüştüğü duruşma bekleyen tutukluların %40'ı kendilerine karşı ithamların tamamı veya bir kısmına vakıfken, %10'u dava dosyasının hazırlandığını bilmekte, fakat içeriği hakkında bilgi sahibi bulunmamakta; %50'si ise suçlama yapılıp yapılmadığını veya dava dosyasının hazırlanıp hazırlanmadığını bilmemekteydi. Diğer yandan, sonraki yıllarda savunma avukatı mevcudu arttıkça oran düşmüşse de, kovuşturmaların ilk yıllarında tutukluların %54'ü dava boyunca bir hukukçu tarafından temsil edilmemişti.³⁷

Suç işleme şüphesi altında bulunanlara Ruanda yargı sisteminin tutukluluk koşullarını tartışma ve davaları nihayete erdirme bakımından karşılık verememesinin bir sonucu da, kapasitelerinin aşılması ile cezaevlerindeki yığılma olmuştu. Zira 1994'ten önce 18.000 kişilik kapasiteye sahip olan Ruanda hapishanelerinin nüfusu, 1994 ve 1996 ortaları arasında beş katına, 90.000'den biraz daha fazlaya ulaştı. 1997

³² National Service of Gacaca Jurisdictions, *Gacaca Jurisdictions: Achievements, Problems, and Future Prospects*, 2006, <<http://www.inkikogacaca.gov.rw/En/EnIntroduction.htm>>'den aktaran: Ariel Meyerstein, "Between Law and Culture: Rwanda's *Gacaca* and Postcolonial Legality", *Law & Social Inquiry*, 32(2), s.473.

³³ Schabas, s.883.

³⁴ African Union, 18.4.

³⁵ Bu sayı yetişkin erkek Hutu nüfusunun kabaca %10'unu teşkil etmekteydi. Ayrıca bu sayının yaklaşık 4500'ü tutuklandığında 14 ilâ 18 yaş arasında bulunan çocuklardan oluşmaktaydı. (Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1286).

³⁶ Schabas, s.880, 883-884.

³⁷ Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1287-1288.

ortalarında yeni hapisanelerin inşası ve mevcut hapisanelerin genişletilmesi kapasiteyi 49.900'e çıkardıysa da tutulu bulunanların sayısı hapisane kapasitesini aşmaya devam etmekteydi. Yeni tesisler inşa edildikleri anda kapasitelerinin üzerinde insan yerleştirilmekteydi. Nihayetinde Ruanda hapisanelerindeki aşırı yoğunluk ve sağlıksız koşullar; zalimane, insanlık dışı ve onur kırıcı muamele düzeyindeydi.³⁸ Bu koşullar, önemli insan hakları ihlalleri teşkil etmeleri yanında, önemli uzlaşma karşıtı ve politik etkilere sahipti. Zira birçok kişi tarafından hükümetin, bu ihlalleri görmezden gelerek veya engellemek için çok az şey yaparak genel nüfustaki içerleme ve hoşnutsuzluk düzeylerini artırdığına inanılmaktaydı.³⁹

1996'da Ruanda hükümeti; Birleşmiş Milletler, yabancı hükümetler ve hükümet dışı kuruluşların desteğiyle, ağır soykırım dava yükü ile ilgilenilmesine başlanması için yeni yargıç ve avukatları eğiterek ve ülke çapında yeni mahkemeler kurarak ulusal yargının büyük bir onarımına başladı.⁴⁰ Yargısal süreci yavaşlatan nedenlerden biri, soykırım suçlarının yargılanması için hukuksal bir temel sağlanmamış olmasıydı.⁴¹ Ruanda, BM Soykırım Sözleşmesini onaylamış ve Ruanda Resmi Gazetesi'nde yayımlamış idiyse de ilgili suçlar için ulusal hukukta cezalar konulmadığından⁴² Sözleşme Ruanda hukukuna hiçbir zaman dahil edilmemişti. Nihayetinde, "1 Ekim 1990'dan İtibaren İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarının Düzenlenmesi Hakkında 1996 tarihli Organik Yasa"⁴³ çıkarıldı. Yasa, 1. maddesinde belirlenen ve

³⁸ Uluslararası Af Örgütü, "Gacaca: A Question of Justice", s.8.

Tutulanların önemli bir kısmı, korkunç koşullarda yaşamaya zorlanmıştı: yetersiz beslenmiş, kirli su içirilmiş ve küçük odalara sıkıştırılmışlardı. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.50; Clark, "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.193). Önlenebilir hastalıklar, yetersiz beslenme ve aşırı kalabalık, 1994 sonu ve 2001 sonu arasında bildirilen 11.000 ölümle sonuçlanmıştı. Cezaevi görevlilerinin tutulanları fiziksel istismarından doğan ölüm ihbarları da olmuştu. 1999 sonunda 19 hapisane yöneticisinden 17'si işten atılmış, 15'i tutulu bulunanlara kötü muamele ve yolsuzluk nedeniyle cezaevine konulmuştu. (Uluslararası Af Örgütü, "Gacaca: A Question of Justice", s.8). Ayrıca bakınız: Jeremy Sarkin, "The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide", *Journal of African Law*, 45(2), 2001, s.156; André Sibomana, *Hope for Rwanda*, Pluto Press, 1999, s.108-109.

³⁹ Sarkin, s.156-157.

⁴⁰ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.21.

⁴¹ Des Forges, Longman, s.58.

⁴² Başlangıç, "1 Ekim 1990'dan İtibaren İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarının Düzenlenmesi Hakkında 1996 Yılı ve 08/1996 Sayılı Organik Yasa" <<https://www.refworld.org/docid/3ae6b4f64.html>>, Erişim Tarihi 12.5.2022.

⁴³ Buradan itibaren 1996 Yasası olarak işaret edilecektir.

1 Ekim 1990 ile 31 Aralık 1994 arasında işlenmiş suçlarla itham edilenleri, fiilleri temelinde dört kategori içerisinde sınıflandırmıştı.⁴⁴ Merkezinde “itiraf ve ikrar usulü”⁴⁵ bulunan bu Yasa kapsamında 2, 3 ve 4. kategorilere giren⁴⁶ failer, tam bir itiraf karşılığında⁴⁷ cezalarında önemli miktarda azalmadan faydalanabilmekteydi. Bu kapsamda ceza indirimleri itiraf ve ikrarın kovuşturmadan önce mi sonra mı yapıldığına göre değişiklik göstermekteydi.⁴⁸ 1. kategori suçluları itiraf ve ikrar usulüne katılmadıkları için her şekilde ölüm cezasına çarptırılmaktalardı.⁴⁹ Yasa,

Ruanda sisteminde hiyerarşik olarak Anayasanın hemen altında yer alan organik yasalar, Anayasa hükümlerini somutlaştırmak ve tamamlamak amacıyla katı bir biçimde uyulması gereken özel usullere bağlı olarak çıkarılmaktadır. (Schabas, s.885, 20. dipnot).

⁴⁴ 1996 Yasası md.2:

1. kategori genel olarak;

a) Kendilerini soykırım ve insanlığa karşı suçların liderleri, denetleyicileri, kışkırtıcıları, örgütleyicileri ve planlayıcıları arasına yerleştiren fiilleri işleyen veya bunlara iştirak edenleri; b) yönetim kademelerinde, siyasal partide, orduda, dini örgütlerde veya milis kuvvetlerinde yönetici pozisyonunda hareket edip bu tür suçları işleyen ve teşvik edenleri; c) yerleşim yerlerinde veya geçtikleri yerlerde, gerçekleştirdikleri katliamlardaki ölçüsüz kötülükleri veya şevkleriyle kendilerini sivrilterek ün salmış katilleri ve d) cinsel işkence fiillerini işleyenleri;

2. kategori; kendilerini, kasıtlı cinayet veya ölüme sebebiyet veren ciddi saldırının faileri, tertipleycileri veya şerikleri (3.maddede tanımlanmaktadır) arasına sokan fiilleri işleyenler veya bu fiillere iştirak edenleri;

3. kategori; kişilere karşı diğer ciddi saldırı fiillerini işleyen veya bunlara iştirak edenleri;

4. kategori ise, mülkiyete karşı fiilleri işleyenleri içermektedir.

⁴⁵ 1996 Yasası 3. bölüm.

⁴⁶ 1996 Yasası md.5/5.

⁴⁷ 1996 Yasası md.6/1’e göre, itirafların, failin işlediğini kabul ettiği suçların, iştirak edenler ve ilgili herhangi bir olgu dahil olmak üzere tam ve detaylı bir tarifini, bunlar için bir özrü ve ikrarı içermesi gerekmektedir.

Md.7/1’e göre, savcının itirafın doğruluğunu ve 6. maddede belirlenen koşullara uygunluğunu teyit etmek için 3 ayı bulunmaktaydı.

Md.11’e göre, savcı itirafın doğruluğuna karşı çıksa dahi sanık, mahkemede itiraf ve ikrar usulüne katılma isteğini tekrar edebilmekteydi.

Md.13/1 uyarınca Mahkemenin, Savcılık tarafından teyit edilen itiraf ve ikrarı reddetme yetkisi bulunmaktaydı.

⁴⁸ 1996 Yasası md.14-16’e göre, 2. kategoride yer alanlar için, itiraf ve ikrar gerçekleştirilmemişse müebbet hapis, kovuşturmadan önce gerçekleştirildiyse 7-11 yıl hapis cezası, kovuşturmadan sonra gerçekleştirildiyse 12-15 yıl hapis cezası; 3. kategoride yer alanlar için itiraf ve ikrar kovuşturmadan önce gerçekleştirildiyse mahkemenin normal olarak yükleyeceği cezanın üçte biri, kovuşturmadan sonra gerçekleştirildiyse yarısı söz konusu olacaktı.

⁴⁹ 1996 Yasası md.14.

soykırma katılmakla itham edilenlerin yargılanmaları için, uzmanlaşmış daireler kurdu.⁵⁰ Dairelerin kararları, temyize tabi bulunmaktaydı.⁵¹

1996 Yasası uyarınca yargılamalar, Ruanda Mahkemelerinin uzmanlık dairelerinde, Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesinin ilk yargılamasından birkaç hafta önce 1996'nın son haftasında başladı.⁵² BM Genel Kurulu öncesinde hukuksuz tutuklamalara dikkat çekerken, ilk duruşmaların yapılması ardından yargılamalar BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinden⁵³ Uluslararası Af Örgütüne⁵⁴ kadar çeşitli kuruluşlar tarafından adil olmadıkları yönünde eleştirilere tabi tutuldu.⁵⁵ Ulusal mahkemelerde soykırım yargılamalarının Aralık 1996'dan 1997'nin büyük kısmını kapsayan ilk dalgası adil yargılamaya ilişkin uluslararası standartların önemli ihlallerini içermiş⁵⁶ ve genel olarak hayli yavaş olmakla eleştirilmişse de zamanla, daha verimli oluşu ile hızı ve gelişmiş hukuksal

⁵⁰ 1996 Yasası md.19

⁵¹ 1996 Yasası md.24.

⁵² Schabas, s.881, 886.

⁵³ "Report of the UN High Commissioner for Human Rights on the Human Rights Field Operation in Rwanda", UN doc. A/52/486, <<https://reliefweb.int/report/rwanda/report-un-high-commissioner-human-rights-human-rights-field-operation-rwanda>>, Erişim Tarihi 9.5.2022, prgrf. 65. Raporda yargılamaların birçok yönünün Ruanda hukuku ve BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 14. maddesinde düzenlenen bazı adil yargılanma garantilerine tam uygunluk taşımadığına, birçok davada hukuksal temsilin mevcut olmadığına ve 1. kategori şüphelilerinin tanıkları çapraz sorgulama olanağından genel olarak yoksun bulduklarına işaret edilmiş; bu eksikliklerin faillerin suçlu bulunmaları halinde ölüm cezasıyla yüzleşme ihtimalleri olduğundan özellikle ciddi olabileceklerine dikkat çekilmiştir.

Ruanda Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 4. maddesindeki olağanüstü hal hükmüne başvurmuştur. Bu hükmün uygulanabilirliğine ilişkin tartışma için bakınız: Sarkin, s.165, Sosnov, s.148-149.

⁵⁴ Uluslararası Af Örgütü Raporu, "Rwanda Unfair Trials: Justice Denied", Index Number: AFR 47/008/1997, 7.4.1997, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/008/1997/en/>>, Erişim Tarihi 12.3.2022.

⁵⁵ Schabas, s.886.

Schabas bu eleştirilerin bazılarının, Ruanda'nın Belçika ve Fransa'dan aldığı medeni hukuk yaklaşımının belirli yönlerine yabancı olan ortak hukuk sistemi içinde yetişmiş hukukçular tarafından yapıldığına işaret etmiştir. Bu hukukçular, örneğin duruşmaların görece kısalığı, yazılı delile dayanma ve çapraz sorgu yokluğu nedeniyle şaşkınlığa düşmüşlerdi. Tersine, medeni hukuk geleneğinden gelen gözlemciler yargılamalara görece daha iyimser yaklaşmışlardı. (Schabas, s.886-887).

Yargılamalara usule aykırı politik müdahaleler hakkında bakınız: Des Forges, Longman, s.60.

⁵⁶ Uluslararası Af Örgütü Raporu, "Rwanda: The Troubled Course of Justice", 25.4.2000, Index Number: AFR 47/010/2000, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/010/2000/en/>>, Erişim Tarihi 14.3.2022, s.4; Sarkin, s.157-158.

standartları nedeniyle bazı uluslararası gözlem sistemleri tarafından çekingен bir biçimde de olsa övülür hale gelmişti.⁵⁷

Nihayetinde, ulusal mahkemeler tarafından 1997’de 346, 1998’de 928, 1999’da 1.318,⁵⁸ 2000’de 2.458, 2001’de 1.416 ve 2002’de 727 olmak üzere 6 yılda toplam olarak 7.181 kişi yargılandı.⁵⁹ Görev göz korkutucuydu. Zira bu oranla, gelecekte belirlenecek sanıklar dikkate alınmasa dahi, tüm tutukluların yargılanması on yıllar alacaktı.⁶⁰ Ocak 2005’te cezaevlerinde halen 80.000 civarı tutuklu bulunduğu düşünüldüğünde, bu hızla sadece hâlihazırda tutulu durumda bulunanların yargılanmaları 80 yıl sürecekti.⁶¹ Anayasa Komisyonu Başkanı, hükümetin içinde bulunduğu ikilemi şu ifadelerle ortaya koymaktaydı: “*Ruanda yoksul bir ülke. Cezaevlerimizde insan haklarının durumu övünülecek gibi değil. Tutuklular sıkıntı çekiyorlar, fakat alternatifi nedir? Onları salamayız, ama şimdi gerçekten içeride de tutamayız. Batılı yargılama sürecini takip etmek çok uzun zaman alacak ve dolayısıyla kendi başına bir insan hakları ihlali teşkil edecek. Bir şey yapmalıydık.*”⁶² Böylece Ruanda’nın soykırım sonrasında içinde bulunduğu durum, hükümetin bu ağır birikimle başa çıkmak üzere alternatif mekanizma arayışlarını tetikledi.⁶³

C. Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi

Uluslararası toplum ancak, RPF’nin çoğu Hutu olan milyonlarca kişiyi komşu ülkelere sürmesi ardından Ruanda’daki duruma müdahil olmuştur.⁶⁴ Ancak soykırım sürecinde dahi uluslararası aktörler, muhtemelen suçluluk duygularının da etkisiyle

⁵⁷ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.21.

⁵⁸ Uluslararası Af Örgütü Raporu, “Rwanda: The troubled course of justice”, s.4.

2000 yılı ocak ayı itibariyle yargılananların 370’si ölüme mahkûm edilmiş, 800 civarı müebbet hapse çarptırılmış, 500 civarı beraat etmiş ve kalanı çeşitli sürelerde hapis ile cezalandırılmıştır. Soykırıma katılmaktan suçlu bulunan 22 kişi 24 Nisan 1998’de halka açık olarak idam edilmiştir.

⁵⁹ 1997’den Haziran 2002’e kadar 7.211 kişi yargılanmış, 1.386’sı beraat etmiştir. Beraat oranı, 2001 yılında yüzde 22’ye, 2002’de yüzde 27’ye yükselmiş, ölüm cezasına çarptırılanların oranı 2001’de yüzde 8,4’ten 2002’de 3,8’e düşmüştür (Des Forges, Longman, s.59).

⁶⁰ Jacques Fierens, “Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality”, *Journal of International Criminal Justice*, 3(4), 2005, s.899.

⁶¹ Schabas, s.888.

⁶² Anayasa Komisyonu Başkanı Tito Rutaremara ile 7.2.2002’de Kigali’de gerçekleştirilen görüşme, The Norwegian Helsinki Committee, *Prosecuting Genocide in Rwanda: The Gacaca system and the International Criminal Tribunal for Rwanda*, Report II/2002, s.17.

⁶³ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.56.

⁶⁴ Uluslararası toplumun müdahaleyi reddederek ve sessizliği ile soykırım güçlerine sunmuş olduğu olanaklar için: Des Forges, Longman, s.51.

adalet ihtiyacı üzerine görüşmelere başlamışlardı. Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesinin⁶⁵ kısa zamandır da olsa hâlihazırda kurulmuş bulunması, uluslararası bir mahkemenin oluşturulmasını Ruanda soykırımı için adaletin sağlanmasında uluslararası toplum için bariz bir rota haline getirmişti.⁶⁶ Ve nihayet Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi⁶⁷ 1994 yılında ekinde Mahkemenin Statüsü⁶⁸ bulunan 955 sayılı Karar ile, Birleşmiş Milletler Şartının 7. bölümüne dayanarak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından kuruldu.⁶⁹ Yugoslavya ve Ruanda'daki şiddet arasındaki önemli farklılıklara rağmen uluslararası hukuk topluluğu Ruanda'daki vahşete basitçe Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünü standart metin halinde kullanarak karşılık vermişti.⁷⁰ 977 sayılı Karar ile de, Mahkemenin Tanzania'nın Arusha şehrinde konumlanmasına karar verildi.⁷¹

955 sayılı Kararda, Ruanda'nın özel koşulları içerisinde uluslararası insancıl hukukun ağır ihlallerinden sorumlu olan kişilerin yargılanmasının ulusal uzlaşma sürecine, barışın yeniden inşa edilmesi ve sürdürülmesine katkı sağlayacağına işaret edilmekteydi.⁷² Mahkemenin yetkisi, Karar ekinde yayımlanan Statüsünün 1. maddesi ile 1 Ocak 1994 ve 31 Aralık 1994 arasında Ruanda ülkesinde işlenen soykırım ve uluslararası insancıl hukukun diğer ciddi ihlallerinden sorumlu olan kişiler ile komşu devletlerin ülkesinde işlenen bu tür suçlardan sorumlu olan Ruanda yurttaşları olarak belirlenmişti.⁷³

⁶⁵ Buradan itibaren YUCM olarak işaret edilecektir.

⁶⁶ Des Forges, Longman, s.51-52.

⁶⁷ Buradan itibaren RUCM olarak işaret edilecektir.

⁶⁸ Oysa her soykırımı mahsus özellikler karşısında, iyileşmeyi teşvik ve sorumluluğun temin edilmesi yöntemleri, eğer etkili olmaları isteniyorsa, her bir somut durum için çeşitlenmek, bu anlamda bağlamsal olmak durumundadır. (Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1225).

⁶⁹ BM Güvenlik Konseyi 955 Sayılı Kararı, 8.11.1994, <<https://digitallibrary.un.org/record/198038>>, Erişim Tarihi 14.3.2022.

⁷⁰ Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1231.

⁷¹ BM Güvenlik Konseyi 977 Sayılı Kararı, 22.2.1995, <[https://digitallibrary.un.org/record/198201#:~:text=Details&text=TitleResolution%20977%20\(1995\)%20%2Fmeeting%2C%20on%2022%20February%201995.&text=Decides%20that%2C%20subject%20to%20the,have%20its%20seat%20at%20Arusha](https://digitallibrary.un.org/record/198201#:~:text=Details&text=TitleResolution%20977%20(1995)%20%2Fmeeting%2C%20on%2022%20February%201995.&text=Decides%20that%2C%20subject%20to%20the,have%20its%20seat%20at%20Arusha)>, Erişim Tarihi 14.3.2022.

⁷² BM Güvenlik Konseyi 955 Sayılı Kararı. Uzlaşma amacına YUCM Statüsünde yer verilmemişti: Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, <https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf>, Erişim Tarihi 14.3.2022.

⁷³ BM Güvenlik Konseyi 955 Sayılı Kararı eki, Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, md.1.

Ruanda Hükümeti, soykırımın hemen ardından Birleşmiş Milletlere uluslararası bir mahkeme oluşturma önerisinde bulunduysa da⁷⁴, sonrasında Güvenlik Konseyinin kararının bazı yönlerinden tatmin olmayarak Mahkemeyi kuran karara ilişkin oylamada tek olumsuz oy kullanan devlet olmuştur.⁷⁵ Ruanda Hükümeti, olumsuz oyu için şu nedenlere atıfta bulunmuştur⁷⁶:

- ✓ Soykırımı önceleyen uzun planlama süreci karşısında RUCM'nin 1 Ocak 1994 ve 31 Aralık 1994 arasındaki dilimi kapsayan zaman yönünden yetkisinin dar oluşu,
- ✓ RUCM Statüsünde soykırım kovuşturmasının önceliğinin belirtilmemiş olması,
- ✓ YUCM ile temyiz dairesini ve savcıcıyı paylaşıyor olması ile üç dava dairesi yerine iki tane dairenin kurulmasının Mahkemenin karşı karşıya olduğu görevin boyutları karşısında yetersiz oluşu,
- ✓ önceki rejimi desteklemiş devletlerin, yargıçların belirlenmesi sürecine katılacak olması,
- ✓ Statüde düzenlenen cezalar arasında ölüm cezasına yer verilmemesi⁷⁷,
- ✓ Mahkemenin Ruanda'da konumlandırılmaması⁷⁸.

Hükümet, söz konusu kaygılarına rağmen Mahkemeyi desteklemeyi ve onunla işbirliği yapmayı kabul etmişti.⁷⁹

İlk duruşmasını 1997'de yapan⁸⁰ RUCM, görev yaptığı süre boyunca 93 kişi hakkında dava açmış, 61 kişiyi cezalandırmış ve 14 kişiyi beraat ettirmiştir.⁸¹

⁷⁴ Ball, s.171, 183.

⁷⁵ Des Forges, Longman, s.54.

⁷⁶ Fausto Pocar, "International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)", *Max Planck Encyclopedias of International Law*, Oxford University Press, 2022, prgrf. 7.

⁷⁷ Ruanda Hükümeti, astlar ve aşağı rütbeli failler ulusal mahkemelerde ölüm cezasına çarptırılırken soykırımın planlayıcılarının hapis cezaları ile cezalandırılmasından korkmaktaydı (Yves Beigbeder, *Judging Criminal Leaders: The Slow Erosion of Impunity*, Martinus Nijhoff, 2002, s.104'ten aktaran: Sosnov, s.129).

⁷⁸ Nitekim Kigali ve Arusha arasındaki uzaklık özellikle, çoğunluğu Ruanda'dan gelen ve şahitlik ardından Ruanda'ya dönen tanıkların güvenliği bakımından bazı zorluklara neden olmuştur. (Pocar, prgrf.15).

RUCM'nin personel ve örgütlenme sorunları hakkında: Ball, s.172-173; Des Forges, Longman, s.52-53.

⁷⁹ Pocar, prgrf. 7.

⁸⁰ Brehm, Uggen, Gasanabo, s.334.

Görüldüğü gibi RUCM’da soykırımın sadece öne çıkan failleri yargılanmıştır.⁸² Mahkeme, soykırımı katılanların sayısı dikkate alındığında bunların bir kısmını dahi yargılayacak kapasiteden yoksundu.⁸³ Bu anlamda RUCM yargılamaları, soykırımı katılımın korkunç boyutları karşısında sınırlı ve sembolik nitelikte bulunmaktaydı.⁸⁴ Böylece kitlesel şiddet eylemlerini gerçekleştirme ve emretmekten sorumlu bireyler üzerine odaklanan bu yargılamalar; eylemleri veya eylemsizlikleriyle şiddetin patlak vermesine katkıda bulunan çatışma alanı dışında yer alan devletler yanında olaydan doğrudan veya dolaylı olarak menfaat sağlayan toplum üyelerinin ve aktif olarak şiddet eylemlerine katılmamış, fakat bunları durdurmak için aktif olarak müdahale de etmemiş kişilerin sorumluluğuna işaret etmez. Dolayısıyla bu yargılamalar, soykırımı kenarından katılanları –komşularının kötü kaderinden menfaat sağlayanlar, alay ederek sataşanlar, yağmacılar- ve şiddeti durdurmak veya yatıştırmak için hareket etmeyenleri dışarıda bırakır; kötücül bir lidere tezahürat yapan, destekleyen veya bir savaş suçlusunu kendisini temsil etmesi için seçenlerin suç ortaklığını irdelenmez⁸⁵ ve hareketlerinin neticeleriyle yüzleşmelerini sağlamaz. Bu bakımdan topluluklarının fiziksel, sosyal ve psikolojik yıkımından dolaysız olarak sorumlu olan daha geniş kitleyi aklayan kolektif masumiyetin *de facto* bir biçimi haline gelirler. Neticede RUCM yargılamasında cezalandırılan soykırım fiilleri ile bunları doğuran veya dolaylı olarak destekleyen sosyal yapılar ve ilişkiler ağının bağı kesilirken, birkaç savaş suçlusunu daha geniş bir suçlu kitlesi yerine sorumluluğu üstlenmekteydi.⁸⁶ Oysa bireysel eylem veya eylemsizlik, özellikle çatışma durumlarında sosyal bağlam tarafından derinden etkilenir.⁸⁷ Bireylerin şiddet eylemleri, bunları faillerin gözünde normal veya gerekli kılan sosyal koşullar içinde gerçekleşir. Bu bakımdan Ruanda’da şiddet döngüsünün kırılması, soykırımın sadece önde gelen örgütleyicilerinin cezaevine konularak toplumdan uzaklaştırılması ve cezalandırılmasının ötesinde, sonuçta soykırımı mümkün kılmış bu ikincil eylemlere, bu eylemleri mümkün kılan sosyal dokuya eğilmesini gerektirmekteydi.

⁸¹ “Rwanda: International Tribunal Closing Its Doors”, 23.12.2015, <<https://www.hrw.org/news/2015/12/23/rwanda-international-tribunal-closing-its-doors>>, Erişim Tarihi 14.5.2022.

⁸² Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.166.

⁸³ Brehm, Uggen, Gasanabo, s.335.

⁸⁴ Eric Stover, Harvey M. Weinstein, “Conclusion: A Common Objective, A Universe of Alternatives”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.335.

⁸⁵ Fletcher, Weinstein, s.579-580.

⁸⁶ Stover, Weinstein, s.335.

⁸⁷ Fletcher, Weinstein, s.581.

RUCM yargılamasına yönelik eleştirilerin temelinde, cezalandırıcı adalet yaklaşımına dayandırılmış olması yatmaktaydı. Zira Ruanda soykırımı yüzbinlerce Ruandalı tarafından yüzbinlerce Ruandalıya karşı işlenmiş; vahşet, yaygın toplumsal güvensizlik ve travma ile sonuçlanmıştı. Bununla birlikte uluslararası ceza mahkemelerinin amacı, mağdurların iyileşme sürecine yardımcı olmak değil, mahkumiyet kararına ulaşmak ile sınırlı bulunmaktadır. Bu mahkemelerde mağdurlar, yargılamanın bütününde içerilmemekte ve mahkemelerin cezalandırmaya yönelik kuruluşları ve bu kapsamda kullandıkları yöntemler özellikle olayların belirli sınırlardaki -adli hakikati teşkil eden veya cezalandırma için yeterli olan- boyutlarını tanımaya olanak verdiklerinden mağdurlara odaklanan bir sürecin katartik deneyiminden yoksun kalmaktalardı.⁸⁸ Dolayısıyla soykırımdan kurtulanlar için adalet düşüncesi, belli başlı failerin cezai yargılamalarından ve Hague veya Arusha'daki yargıçlar tarafından yapılan yetkili tefhimlerden fazlasını içermekteydi.⁸⁹ Nihayetinde Ruanda, sosyal ilişkilerin yeniden tesis edilerek şiddetin tekrarının önlenmesine muhtaçken, soykırımın önde gelen faillerinin RUCM tarafından hapisle cezalandırılması Ruanda'nın ihtiyaç duyduğu adaleti tesis etmek bakımından önemli, ancak tek başına yetersiz bulunmaktaydı.

Böylece, cezalandırıcı adalet yaklaşımı ve liberal hukuksal modele dayalı yargılama perspektifi ile şekillendirilen RUCM, soykırımı doğuran sosyal ilişkiler açısından ayrı ve uzakta yer alan, dolayısıyla çıktıkları sosyal ilişkiler içine yerleşmeyen bir kurumsallaşma olarak inşa edilmişti. Dolayısıyla RUCM'nin, dışında örgütlendiği sosyalliği dönüştürme imkânları oldukça sınırlıydı. Uluslararası ceza mahkemelerinin mimarisi, soykırım ve insanlığa karşı suçların kovuşturulmasında birincil sorumluluğu yerel etkilerden azade uluslararası otoritelere yükleyerek yargılamayı ulusal otoritelerin müdahalelerinden doğacak olumsuz etkilerden arındırmaya çalışmaktadır.⁹⁰ Ancak bu yaklaşımın sonucu, suç

⁸⁸ Sarkin, s.148.

⁸⁹ Stover, Weinstein, s.323.

Diğer yandan RUCM tarafından yargılanan veya mahkûm edilenlere, ulusal mahkemelerde yargılanan sanıkların ve Ruanda'da yaşayan birçok mağdurun sahip olmadığı nispeten konforlu barınma imkânı, sağlık hizmeti ve HIV enfeksiyonuna karşı antiretroviral ilaçların sağlanması yaygın biçimde eleştirilmekteydi. Özellikle soykırımda birçok failin HIV/AIDS pozitif olması ve enfeksiyonlarını stratejik bir öldürme aracı olarak kullanarak birçok mağduru kasıtlı olarak enfekte etmesi gerçeği karşısında bu durumun adilliği hayli tartışmalı bulunmaktaydı: Mark A. Drumbl, "Law and Atrocity: Settling Accounts in Rwanda", *Ohio Northern University Law Review*, 31(1), 2005, s.48; Susanne Buckley-Zistel, "Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda", *Africa: Journal of the International African Institute*, 76(2), 2006, s.139 11.dipnot.

⁹⁰ Weinstein, Stover, "Introduction: Conflict, Justice and Reclamation", s.11.

Bu tür bir müdahale yargılama sürecinin, 2. Dünya Savaşı ardından kurulan uluslararası ceza mahkemelerinin çokça eleştirildiği galibin adaleti ile şekillendirilmesine de neden

işledikleri ülkeden uzakta yargılanan üst düzey faillerin soykırım suçları işledikleri topluluklarla doğrudan yüzleşmekten kaçınmış oldukları,⁹¹ soykırımı ortaya çıkaran yapısal ilişkilerde değişikliğe yol açmayan ve sosyal ilişkiler içerisinde sonuç doğurmayan bir yargılama pratiğidir. Bu sonuçları, soykırım ardından hukuksal karşılığın YUCM ile, yani cezalandırıcı adalet ve liberal hukuksal modele dayalı yargılama yaklaşımı ile verildiği eski Yugoslavya örneğinde gözlemlemek mümkündür. Örneğin YUCM, 16 Nisan 1993'te yüzden fazla Müslüman sivilin Bosnalı Hırvat birlikler tarafından öldürüldüğü Bosna'daki Ahmici köyüne odaklanan dört duruşma yaptı. Piyade erlerinden üst düzey askeri ve sivil liderlere uzanan bir düzineden fazla Bosnalı Hırvatın davalı olmasına, olgulara ilişkin binlerce sayfadan oluşan duruşma tutanaklarına ve çok sayıda mahkûmiyet kararına rağmen, bu duruşmalarda üretilen bilgi, köydeki Hırvatların yıllar önceki o vahim günde olanlara dair yorum tarzlarını dönüştürmedi. Ahmici, Hırvat ve Müslüman komşuların ölümlerini ayrı olarak hatırladıkları ve andıkları bölünmüş bir köy olarak kaldı.⁹² Nitekim genel olarak Bosna'da, birlikte yaşıyor olmasına karşın kişiler arasında yaygın korku, güvensizlik, kalıp yargılar, ihanete uğramışlık duygusu, etnik grup baskısı, devam eden etnik ayrımcılık ve nadiren şiddet gözlenmeye devam etmektedir.⁹³ Bu kapsamda düşünüldüğünde, Ruanda toplumunun toplumu kutuplaştırmaya devam eden sosyal güçler karşısında nasıl uzlaşacağı sorusu gündeme gelmekte ve dolayısıyla RUCM'nin, Statüsünde amacı olarak belirlenmiş bulunan uzlaşmaya katkısı, Ruanda'ya her bakımdan mesafesi itibariyle tartışmalı nitelikte bulunmaktaydı.⁹⁴

olabilecektir. (Alana Erin Tiemessen, "After Arusha: Gacaca Justice in Post-Genocide Rwanda", *African Studies Quarterly*, 8(1), 2004, s.62).

⁹¹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.166.

⁹² Stover, Weinstein, s.332.

⁹³ Jodi Halpern, Harvey M. Weinstein, "Empathy and Rehumanization after Mass Violence", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.308.

⁹⁴ Halpern, Weinstein, s.314.

RUCM, Ruanda sosyal alanı dışında örgütlenmiş liberal hukuksal bir kurumsal yapı olması yanında, Ruanda toplumu ile ilişkilenecek bakımından da oldukça yetersiz kalmıştı. Des Forges ve Longman tarafından 2002 Şubat ayında 4 Ruanda topluluğunda yürütülen araştırmaya göre, katılımcıların %82'si Mahkeme hakkında hiç veya yeterince bilgilendirilmediğini belirtmişti. Mahkeme 2002 yılında başkent Kigali'de Mahkeme hakkında bilgi yaymak üzere bir merkez açmışsa da merkez, şehirli elitin ufak bir kısmına çekici gelmiş olsa da Ruandalıların okuma yazması olmayan ve kırsal alanlarda yaşayan çoğunluğu için pek az fayda sağlamıştı. (Des Forges, Longman, s.56).

Ruanda toplumunun RUCM algısı hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Timothy Longman, Phuong Pham, Harvey M. Weinstein, "Connecting Justice to Human Experience: Attitudes Toward Accountability and Reconciliation in Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*,

II. MODERN VE GELENEKSELİN GEÇİŞ ADALETİNDE BİRLEŞMESİ: SOYKIRIM SONRASI GACACA

A. Soykırım Sonrasında Ruanda'yı Gacaca Uygulamasına Götüren Koşullar ve Tercihler

Birçok çatışma sonrası toplumda kovuşturmaların kitlesel suçların az sayıdaki tertipçisi ile sınırlandığı görülmektedir.⁹⁵ Bu tür failer için olağan ulusal mahkemelerdeki ve uluslararası ceza mahkemelerindeki yargılamaların en iyi seçenek olarak kalması mümkündür. Zira bu suçlar yerleşmemiştir ve mağdurların kesin kimliklerinin bilgisi olmadan ulusal düzeyde gerçekleştirilmiştir. Ancak Ruanda soykırımının temel karakteristiklerinden biri, soykırımı yüksek düzeyde katılım ve iştirakti.⁹⁶ Soykırımın bu anlamda yaygın oluşu, Ruanda'nın soykırım sonrası toplumsal koşullara verdiği karşılığın da yaygın olmasına neden olmuştur.⁹⁷ Ruandalılar, tüm failer için ceza kovuşturması yürütülmesinde ısrarcı olarak tam sorumluluktan herhangi bir tavizi istikrarlı bir şekilde reddetmişlerdi.⁹⁸ Fakat katliamlara katılan herkesin yargılanması isteği, olağan mahkemeler üzerine karşılanması imkânsız bir yük yüklemekteydi.⁹⁹

Soykırım vahşeti ardından Ruanda derin bir toplumsal parçalanma ile yüz yüze bulunmakta, gruplar arasındaki öfke ve içerleme şiddet döngüsüne girilmesi riskini taşımaktaydı. Nitekim soykırım sonrası toplumlar tipolojisinde üç ideal tip¹⁰⁰ belirleyen Drumb, soykırım ardından mağdur ve saldırgan grupların kaçınılmaz olarak aynı ulus devlet içerisinde bir arada yaşamak, aynı sınırlar içinde karışık bir şekilde yerleşmek¹⁰¹ ve ortak kamusal alanları paylaşmak durumunda oldukları Ruanda'nın da örneği olduğu düalist toplumlarda geçmiş şiddete cevap vermek üzere uygulanacak politika kararlarında gelecekteki şiddet ihtimaline karşı duyarlı olunması gerektiğine işaret etmektedir.¹⁰² Kurumlar ve sivil toplum, çatışan

Cambridge University Press, 2004, s.213-214; Drumb, "Law and Atrocity: Settling Accounts in Rwanda", s.47.

⁹⁵ Clark, "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.189.

⁹⁶ Drumb, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1232, 1264.

⁹⁷ Daly, s.356.

⁹⁸ Schabas, s.880.

⁹⁹ Sarkin, s.148.

¹⁰⁰ Homojen, düalist, plüralist soykırım sonrası-toplumlar. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Drumb, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1236-1241.

¹⁰¹ Bölgeler veya alt devletler gibi coğrafi temele dayalı siyasal çözümleri uygulanamaz kılar. (Drumb, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1238).

¹⁰² Drumb, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1231-1232.

grupların aynı toplumsal ve siyasal alanda birlikte var olmalarını temin etme kapasitesinden yoksunsa düalist bir soykırım sonrası toplumun yeni bir şiddet tehlikesi ile karşı karşıya kalması mümkündür.¹⁰³ Nitekim çatışma sonrası toplumların yüzde kırktan fazlası 5 yıllık bir süre içerisinde çatışmaya geri dönmektedir.¹⁰⁴ Öte yandan 1994 soykırımının; 1959, 1963, 1964, 1973, 1990, 1992 ve 1993 yıllarında Ruanda'da Tutsilere karşı gerçekleştirilen katliamlar dizisinin sonuncusu olması¹⁰⁵ da, bu ihtimali Ruanda için ciddi bir olasılık olarak ortaya çıkarmaktaydı.

Ruanda'da soykırım sonrasında çatışmaya geri dönmemelerini garantilemek üzere, kişiler arasında daha derin norm ve mekanizmaların güçlendirilmesi, yani zedelenmiş sosyal dokunun yeniden inşası sürecine başlanması bir zorunluluk teşkil etmekteydi.¹⁰⁶ Zira geçmişe çizgi çekip mevcut toplumsal durumla barışçıl bir gelecek inşası bir seçenek durumunda bulunmamaktaydı. Soykırım ardından Ruanda'da tüm ortak alanlar, soykırımdan kurtulan, soykırımda sevdiklerini kaybeden, soykırımı destekleyen ve bilfiil acı vermiş kişiler tarafından paylaşılmaktaydı. Dolayısıyla soykırım sonrası süreçte Ruanda karmaşık bir toplumsal iyileşme süreci başlatmak durumundaydı.¹⁰⁷ Ve bu süreç, komşular ve arkadaşlar arasındaki etkileşimlerle de ilgilenmeliydi. Zira gerçekleşen şiddet çoğunlukla, mesafesiz ve aracısız olması anlamında kişisel nitelikteydi. Onarımın da aynı zamanda bu düzeyde işlemesi gerekmekteydi.¹⁰⁸

Sosyal güven ve barışın inşa edilmesi bakımından, tutukluların içinde buldukları koşullar önemli bir tehlike içermekteydi. Zira tutukluların durumu, büyük bir sosyal gerilim kaynağıydı.¹⁰⁹ Haksız yere veya ölçüsüz süreler boyunca kötü koşullarda tutulu durumda bulunanların salıverilmesini reddetme; gruplar arasında, soykırımın gerçekleşmesinde de önemli etkisi olan karşılıklı güvensizliğin sürdürülmesine neden olmaktadır.¹¹⁰ Ancak diğer yandan, cezaevlerinin mevcut

¹⁰³ Tiemessen, s.59.

¹⁰⁴ Eirin Mobekk, "Conference Report", Anja H. Ebnöther, Philipp H. Fluri (Ed.), *After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies - From Intervention to Sustainable Local Ownership*, Pfp Consortium Working Group "Security Sector Reform", 2005, s.382.

¹⁰⁵ Jessica Raper, "The Gacaca Experiment: Rwanda's Restorative Dispute Resolution Response to the 1994 Genocide", *Pepperdine Dispute Resolution Law Review*, 5(1), 2004, s.13.

¹⁰⁶ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.3, 36.

¹⁰⁷ Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1224, 1241-1242.

¹⁰⁸ Halpern, Weinstein, s.305.

¹⁰⁹ Schabas, s.880.

¹¹⁰ Drumbl, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1288-1289.

koşulları dahi, dünyanın en yoksul ülkelerinden biri olan Ruanda için muazzam bir ekonomik yük teşkil etmekteydi.¹¹¹ Dolayısıyla ülke çapında hâlihazırda tutulu durumda bulunan yaklaşık 120.000 soykırım şüphelisinin kovuşturularak soykırım davalarının ağır birikiminin hafifletilmesi ve bu şekilde cezaevlerindeki yaşam koşullarının geliştirilmesi gerekmektedir.¹¹²

Nihayetinde Ruanda toplumunun soykırım sonrası durumu, uygulanabilecek çözüm türleri bakımından önemli sınırlamalar içermekteydi. Ruanda'nın geliştireceği karşılık, sadece soyut adalet standartlarıyla uyumlu olmamalı, fakat aynı zamanda gerçekleştirilebilir olmalıydı.¹¹³ Tek başına veya birlikte RUCM ve ulusal mahkemeler, eğer tüm soykırım şüphelilerinin yargılanması isteniyorsa adaleti sağlayabilecek kapasitede değildi. Soykırım ardından Ruanda'da, hem çok sayıdaki soykırım şüphelisinin yargılanmasını sağlayacak, hem de sosyal bağları yeniden kurarak zedelenmiş sosyal dokunun yeniden inşasına destek olacak bir yargılama pratiğine gereksinim bulunmaktaydı. Bu arayış içerisinde Ruanda, geleneksel uyuşmazlık çözüm mekanizması olan Gacaca'ya yüzünü döndü.

B. Geleneksel Gacaca

Hükümet, soykırım ardından kendisini yargısal bir çıkmaz içinde bulurken¹¹⁴ uyuşmazlık çözümünün Ruanda'ya özgü geleneksel bir metodu¹¹⁵ olan Gacaca, yaygın olmasa da mevcut bir uygulamaydı¹¹⁶ ve hem gelenekselliği hem de halka dayalı yapısı dolayısıyla hükümete, sömürgeci geçmişe karşı halkın kendi

¹¹¹ Schabas, s.880.

Hükümetin cezaevlerini idame ettirmek için yılda 4,6 milyar Ruanda Frankı (7 milyon Amerikan Doları) harcadığı tahmin edilmekteydi (United Nations Integrated Regional Information Network, *Thousands of Genocide Suspects to be Sentenced to Community Service*, September 21, 2006'dan aktaran: Meyerstein, s.475). 2000 yılı itibarıyla cezaevleri ulusal bütçenin yıllık yüzde dördüne mâl olmaktadır (BM İnsan Hakları Komisyonu 1999/20 kararına istinaden Özel Temsilci Michel Moussalli tarafından sunulan Ruanda'da insan haklarının durumu hakkında Rapor, 25.2.2000, <<https://digitallibrary.un.org/record/409754#record-files-collapse-header>>, Erişim Tarihi 9.5.2022, prgrf. 94). Yüksek Mahkeme bünyesindeki Gacaca Mahkemeleri Departmanından edinilen veriler, devletin 1998 bütçesinin 2 milyar Ruanda Frankını tutuklulara sadece yiyecek sağlamak için harcadığını göstermektedir. Bu miktar, Adalet Bakanlığı bütçesinin üçte ikisini tüketirken, yine de Kızıl Haç'ın katkısı ile tamamlanmaktaydı. 1999'da 1,5 milyar Ruanda Frankı, yani Bakanlığın 3,8 milyar Franklık bütçesinin yarısı beslenmeye harcanmıştı. (<<http://www.inkiko-gacaca.gov.rw/pdf/solution.pdf>>'den aktaran: Pietro Sullo, *Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda*, Asser Press, 2018, s.129).

¹¹² Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.3, 82.

¹¹³ Daly, s.367.

¹¹⁴ Meyerstein, s.472.

¹¹⁵ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.3.

¹¹⁶ Meyerstein, s.472.

sorunlarını kendisinin çözme kapasitesini pratiğe dökerek vurgulayan bir uygulama olarak halkın desteğini sağlamak bakımından önemli imkânlar sunmaktaydı.

Devamlı bir yargı kurumu olarak var olmayan, özellikle Ruanda'nın kırsal kesiminde aileler içinde veya arasında uyuşmazlıklar doğduğunda toplanan¹¹⁷ geleneksel Gacaca'da esas olarak toprak kullanımı, çiftlik hayvanları, mülke zarar, evlilik veya mirasla ilgili karmaşık olmayan vakalarla ilgilenilmekteydi.¹¹⁸ Toplantılar, topluluğun saygı duyulan üyeleri (*inyangamugayo*) tarafından yönetilmekteydi.¹¹⁹ *Inyangamugayo*, tüm katılımcılar için kabul edilebilir bir düzenlemeye ulaşmak üzere tasarlanmış olan grup tartışmasına kılavuzluk etmekteydi.¹²⁰ Mekanizma yazısız hukuka¹²¹ ve kolektif sorumluluk esasına dayanmakta, tazmin edici nitelikte bulunan cezalar, bir bütün olarak aileye yüklenmekteydi.¹²² Nihayetinde Gacaca, geçiş adaleti mekanizması olarak işlevselleştirilmeden önce geleneksel biçimiyle ucuz ve ulaşılabilir bir yerel iyileşme ve uyuşmazlık çözüm mekanizması olarak işlemekteydi.¹²³

Geleneksel Gacaca'nın amacı, mağdurlara kendilerini ifade etmeleri için bir platform sunarak, failleri kabule ve özür dilemeye cesaretlendirerek ve mağdur ve faillerin bir araya gelişini sağlayarak iyileşme ve uzlaşmayı teşvik etmektir.¹²⁴ Bu bakımdan geleneksel Gacaca ile hedeflenen, cezalandırmadan çok, suçlu bulunanların topluluk içerisindeki saygınlıklarını yeniden kazanmalarını olanaklı kılacak onarıcı süreçler dahil edilerek sosyal uyumu yeniden kurmayı amaçlamaktaydı.¹²⁵ Mesele toplumun tüm üyelerini etkilediğinden hepsi uyuşmazlığın tarafı durumundaydı. Bu kapsamda yargıçlar, taraflar ve tanıklar

¹¹⁷ Filip Reyntjens, "Le Gacaca ou la justice du gazon au Rwanda", *Politique Africaine*, December 1990, s.32'den aktaran: Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.52.

¹¹⁸ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.52.

¹¹⁹ Meyerstein, s.471-472.

¹²⁰ Leah Werchick, "Prospects for Justice in Rwanda's Citizen Tribunals", *Human Rights Brief*, 8(3), 2001, s.17.

¹²¹ Filip Reyntjens, "Le Gacaca ou la justice du gazon au Rwanda", *Politique Africaine*, December 1990, s.32'den aktaran: Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.52.

¹²² Arthur Molenaar, *Gacaca: Grassroots Justice after Genocide-The key to reconciliation in Rwanda?*, African Studies Centre, 2005, s.14.

¹²³ Sarkin, s.159.

¹²⁴ Eugenia Zorbas, "Reconciliation in Post-Genocide Rwanda", *African Journal of Legal Studies*, 1(1), 2004, s.36.

¹²⁵ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.52.

arasındaki modern ayırım, Gacaca için amaca uygun değildi.¹²⁶ Topluluk üyeleri arasında sav ve karşı savın karşılıklı etkileşimi ile konsensüs üzerine vurgusuyla Gacaca, Batı tarzı yargılamanın rolleri bireyselleştirme esasına bağlı değildi.¹²⁷

Soykırım ardından Gacaca, mevcut toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere dönüştürülerek canlandırılmıştı.¹²⁸ Zira soykırım sonrasında Ruanda toplumu, aileleri ve aileler arasındaki ilişkiler büyük ölçekli nüfus hareketleri ve cinayetlerin sonucu olarak temelden değişmiş durumdaydı.¹²⁹ Diğer yandan geleneksel Gacaca'nın yöntemleri, soykırım suçları gibi karmaşık konuların ele alınması için dizayn edilmemişti.¹³⁰ Sonuçta Ruanda yönetimi, soykırım sonrası faillerin yargılanması sorununu çözmek üzere bu geleneksel yargı biçimini intibak etmiş ve soykırımın sıradan suçları için ceza adaletini kapsayacak şekilde genişletmiştir.¹³¹ Dolayısıyla modern Gacaca, geleneksel ve modern unsurların bir karışımı olarak ortaya çıkmış bulunmaktaydı.¹³²

Soykırım sonrasında bir geçiş adaleti mekanizması olarak yeniden inşa edilen ve işlevselleştirilen modern Gacaca, geleneksel Gacaca sisteminden belirli açılardan farklılıklar içermekteydi. Bunlar arasında yeni sistemi ayırt eden en temel unsurlar, aynı zamanda Gacaca ile devlet arasındaki bağları teşkil edenlerdi. Bu kapsamda yeni sistemin resmi oluşu, yani yasayla yaratılmış olması, yargılamanın gönüllülük esasına dayanmaması ve fakat devlet otoritesi altında zorlayıcı nitelikte oluşu ve yargılamada takip edilmesi gereken bir dizi belirlenmiş kuralın bulunması geleneksel ve soykırım sonrası Gacaca mekanizmalarını ayıran temel özelliklerdir.¹³³ Görüldüğü üzere modern Gacaca, devletin hukuk sistemi tarafından içerilmiş bulunmaktaydı. Bu sistemde uyuşmazlık çözümüne uygulanacak metodu seçme serbestisi topluluklara tanınmamaktaydı. Geleneksel Gacaca ise, sabit kurallar ve usullere dayanmamaktaydı. Sonuç olarak modern Gacaca gelenek hukuku yerine devletin hukukunu uygulamakta ve hükümlerin zorlayıcılığı sosyal kontrolde değil

¹²⁶ Werchick, s.17.

¹²⁷ Tiemessen, s.65.

¹²⁸ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.3.

¹²⁹ Sarkin, s.159. Bu değişimin olumsuz sonuçları, soykırım sonrası Gacaca pratiğine etki edecektir.

¹³⁰ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.50.

¹³¹ Daly, s.371.

¹³² Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.70.

¹³³ Urusaro Karekezi, Alphonse Nshimiyimana, Beth Mutamba, "Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-Genocide Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.74.

devlette yatmaktaydı.¹³⁴ Böylece Gacaca, Batı tarzı hukuk ve iktidarın küresel rejimleri ile bağlanmış bulunmaktaydı.¹³⁵

Diğer yandan ilgilendiği suçların ağırlığı çok daha yüksek olan soykırım sonrası Gacaca'da yaptırımlar cezalandırıcı nitelikte bulunmaktaydı.¹³⁶ Bu kapsamda Hükümet, Gacaca'nın geleneksel onarıcı formunu, itiraf-ceza indirimi mekanizması ve toplum hizmeti üzerine güçlü bir vurguyla cezalandırıcı bir boyutu barındırmak üzere tadil etmişti.¹³⁷

Modern Gacaca'yı geleneksel biçiminden ayıran diğer farklılıkların ise; ilgili tarafların, öldürülen mağdurlar veya yerinden edilmiş kişilerin durumlarında olduğu gibi her zaman hazır bulunmaması,¹³⁸ kadınların hem yargıç hem de Genel Kurul üyeleri olarak içerilmesi, yerel yönetimin idari bölümlenmeleri arasında daha sistematik bir örgütlenmenin kuruluşu ve suçlu bulunanlara hapis cezaları yükleyebilmesi¹³⁹ şeklinde sıralanması mümkündür.

Ancak bazı temel farklılıklarına rağmen soykırım sonrası Gacaca, geleneksel Gacaca'nın bazı özelliklerini korumaktaydı. Korunan özellikler; sosyal onarım vurgusu, telafiye yer açılması, sosyal baskının rolü ve profesyonel hukukçuların katılımının mümkün kılınmamasıydı.¹⁴⁰ Diğer yandan modern Gacaca, topluluğun iletişim ve müzakeresine dayalı olmak bakımından geleneksel Gacaca ile benzerdi.¹⁴¹ Zaten Gacaca, otluk veya çayırılık alan anlamına gelen *Kinyarwanda* sözcükten türemiştir.¹⁴² Sözcük, topluluk üyelerinin yakın akrabaların veya komşuların ufak çaplı uyuşmazlıklarında hakemlik etmek üzere geleneksel olarak toplandıkları çayırılık alana işaret eder.¹⁴³ Gacaca üyelerinin önlerine gelen konuları dikkate alırken otların üzerinde oturmalarına,¹⁴⁴ bu anlamda oturumların topluluğun

¹³⁴ Molenaar, s.25.

¹³⁵ Kristin Doughty, "Law and the Architecture of Social Repair: Gacaca Days in Post-Genocide Rwanda", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 21(2), 2015, s.421-422.

¹³⁶ Karekezi, Nshimiyimana, Mutamba, s.74.

¹³⁷ Meyerstein, s.468.

¹³⁸ Karekezi, Nshimiyimana, Mutamba, s.74.

¹³⁹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.71.

¹⁴⁰ Karekezi, Nshimiyimana, Mutamba, s.74.

¹⁴¹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.84.

¹⁴² Filip Reyntjens, "Le Gacaca ou la Justice du Gazon au Rwanda", *Politique Africaine*, December 1990, s.32'den aktaran: Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.3.

¹⁴³ Meyerstein, s.468.

¹⁴⁴ Sarkin, s.159.

alenen görebileceği şekilde açık alanlarda yürütülmesine atıfta bulunmaktadır.¹⁴⁵ Bu bakımdan Gacaca'nın halkın katılımına işaret eden yerel karakteri sürmekteydi.

C. Soykırım Sonrası Gacaca Sisteminin Kuruluşu

Soykırım davalarının görülmesi için geleneksel Gacaca Mahkemelerinin kullanımı, 1995 yılından sonra 1998'de yeniden kamusal tartışmaya konu olmuştu. 17 Aralık 1998'de Devlet Başkanı Pateur Bizimungu, Gacaca'yı soykırım davaları için yeniden yapılandırma olanağını araştırmak üzere bir komisyon kurdu. Hakkında çeşitli mecralarda gerçekleştirilen tartışma ve analizler ardından Ocak 2001'de, Ruanda Yüksek Mahkemesi tarafından da uygun bulunan Gacaca Yasası'nın yayımlanması suretiyle Gacaca Mahkemeleri kuruldu.¹⁴⁶ 2001 Yasası, Gacaca Yasası olarak değiştirilerek bir ölçüde korunan 1996 Organik Yasası üzerine inşa edilmişti. Her ikisi de faillerin suçlarını kabul etmeleri ve pişmanlıklarını ifade etmelerini esas almaktaydı.¹⁴⁷ 2001 Gacaca Yasası¹⁴⁸ sınırlı kapsamda Haziran 2001¹⁴⁹, Haziran 2006 ve Mart 2007'de; önemli boyutlarda ise Haziran 2004¹⁵⁰ ve Haziran 2008'de olmak üzere beş kez değişikliğe uğradı.¹⁵¹

2001 Yasası'nın topluma tanıtılması ve toplumda bu kapsamda duyarlılık oluşturulması için düzenlenen geniş kamusal eğitim kampanyasının¹⁵² ardından,

¹⁴⁵ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.3.

¹⁴⁶ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.55-57, 63.

¹⁴⁷ Schabas, s.892.

¹⁴⁸ “Gacaca Yargısını Kuran ve 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa” (1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen ve Gacaca Yargısını Kuran 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.legal-tools.org/doc/0bdf0f/pdf>>, Erişim Tarihi 12.5.2022). Buradan itibaren 2001 Yasası olarak işaret edilecektir.

¹⁴⁹ 33/2001 Sayılı Organik Yasayla.

¹⁵⁰ “1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa” (1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=52f22c704>>, Erişim Tarihi 12.5.2022). Buradan itibaren 2004 Organik Yasası olarak işaret edilecektir.

¹⁵¹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.72; Clark, “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, s.195.

¹⁵² Karekezi, Nshimiyimana, Mutamba, s.72.

tutukluluk için yeterli delilin bulunup bulunmadığı değerlendirmesini içeren ön-Gacaca programı başlatıldı.¹⁵³ Hücre seviyesinde Gacaca yargıçlarının seçimlerinin ilk turu 4 Ekim 2001’de yapıldı.¹⁵⁴ Yaklaşık olarak 260.000 yargıç seçildi.¹⁵⁵ Seçilen yargıçlar, 6 Nisan 2002’den başlayarak 6 haftalık bir eğitim sürecine tabi tutuldular.¹⁵⁶ Hükümet Gacaca yargıçlarının seçimi ve eğitimi ardından 18 Haziran 2002’de, Gacaca yargısını resmen başlattı ve Gacaca’nın deneme evresine geçildi. Bu başlangıç duruşmalarının amacı, Gacaca yöntemlerini topluma tanıtmak ve sistemin, Gacaca tüm hücrelerde tamamen işler hale gelmeden önce çözülebilecek zayıflıklarını tespit etmektir.¹⁵⁷ Bu aşama, soykırımı ilişkin demografik veri ve istatistiklerin toplanmasını, şüphelilerin kimliklerinin belirlenmesini ve onlara karşı yapılacak ithamların formüle edilmesini içermektedir.¹⁵⁸ 80 hücreyle başlayan

Uluslararası Af Örgütü’nün, Gacaca’nın işleyişinin ve etik temellerinin kavranması için gerekli gördüğü bu kampanyanın işlevini yerine getirmek için fazla kısa, yukarıdan aşağı ve arkasında destek sağlamaya odaklanmış olmasını da içeren eksikliklerine dair tespitleri için bakınız: Uluslararası Af Örgütü, “Gacaca: A Question of Justice”, s.22.

¹⁵³ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.64-65.

Ön-Gacaca, aile reisleri veya seçilmiş yargıçlar yerine hükümet tarafından seçilen görevliler ve onların asistanları tarafından yürütülmesi istisnasıyla Gacaca’nın geleneksel yöntemine benzeyen bir uygulamadır. Gacaca tümüyle işler hale geldiğinde yeni deliller ortaya çıkarsa faillerin yeniden Gacaca önüne çıkmaları gerekecekti. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.65).

¹⁵⁴ Seçime katılım oranı yüzde doksanın üstündeydi. Ülke çapında yetişkinlerden, nyumba kumi’deki (on haneden oluşan birimler) temsilcileri tarafından önerilen adayları onaylamaları veya reddetmeleri istendi. Bu, yurttaşlara öne çıkma ve adayları eleştirme veya adaylara desteklerini kaydettirmek üzere tercih ettikleri adayın arkasında sıraya girme imkânının sunulduğu kamuya açık toplantılarda yapıldı. İki gün sonra, her hücrede seçilen yargıçlar sektör seviyesindeki temsilcilerini belirlemek için toplandılar ve aynı şekilde ilçe ve il seviyeleri için aynı işlem gerçekleştirildi. (Uluslararası Af Örgütü, “Gacaca: A Question of Justice”, s.26).

¹⁵⁵ Daly, s.372.

¹⁵⁶ Yargıçlar, Nisan 2002’de üç haftadan uzun bir süre içerisinde 6 günlük eğitim almışlardı. (Sullo, s.140). Eğitim konuları; hukukun temel ilkeleri (özellikle Gacaca organik yasaları hakkında olmak üzere), grup idaresi (toplantıların organize edilmesi ve yönetilmesi), uyuşmazlık çözümü, yargısal etik, travma (travmayı tanıma ve anlama ile travma mağdurlarına nasıl yaklaşılması gerektiği), insan kaynakları ve mali yönetimden oluşmaktaydı. (Uluslararası Af Örgütü, “Gacaca: A Question of Justice”, s.26).

¹⁵⁷ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.68. Nitekim Haziran 2004’te Hükümet, toplanan bilgiler ve karşılaşılan güçlükler ışığında (Sullo, s.142) henüz tek bir ceza hükmü verilmeden (Sullo, s.129-130) Gacaca Yasası’nı tadil etti. Yasanın yeni halinde, hem yargıçlar heyetindeki yargıç sayısı hem de Gacaca oturumlarını yürütmek için gerekli yargıç sayısı azaltıldı. (2004 Yasası md.8, 13, 23.) Yargıçlar arasında yaygın devamsızlığın birçok hücrede yargıçlar heyeti için toplantı yeter sayısının sağlanamamasına neden olması değişikliği zorunlu kıldı. (Meyerstein, s.475).

¹⁵⁸ Sullo, s.140.

deneme evresi, Kasım 2003'te 750 hücreye genişletildi.¹⁵⁹ Deneme evresi boyunca duruşmalarda, soykırım şüphelileri hakkında hüküm verilmedi.¹⁶⁰ İki yılın ardından deneme aşamasının bilgi toplama süreci sona erdi.¹⁶¹

Gacaca 2005 başlarında, seçilen topluluklarda uygulanan deneme evresini tamamlayıp ulusal düzeyde işlemeye başladı.¹⁶² 2012 ortalarında Gacaca Mahkemeleri, sistem işlemeye başladığından beri toplumun kimliğini belirlediği şüphelileri ve 2008'den beri ulusal mahkemelerden Gacaca'ya devredilen yüzlerce birinci kategori davayı içeren soykırım davaları birikimini büyük ölçüde tamamlayarak kapanmıştır.¹⁶³ Gacaca yargısı, Haziran 2012'deki kapanışına yaklaşırken Gacaca mahkemelerini sona erdiren bir yasa kabul edilmiştir. 04/2012 Organik Yasası ile, öncesinde Gacaca Mahkemelerinin yetkisine giren soykırım teşkil eden suçların kovuşturulmasında istinaf mahkemeleri, ilk derece mahkemeler ve *abunzi* olarak bilinen Arabuluculuk Komiteleri görevlendirilmiştir.¹⁶⁴ Gacaca Mahkemelerinde 1.003.227 kişiye ilişkin 1.958.634 dava sonuçlandırılmıştır.¹⁶⁵ RUCM yargılamalarının 1.3 milyar Amerikan dolarına ulaşan maliyetine¹⁶⁶ karşılık Gacaca mahkemelerinin, neredeyse iki milyon davayı yaklaşık olarak 46 ilâ 65 milyon Amerikan Doları arasında bir masrafla gördüğü tahmin edilmektedir.¹⁶⁷

¹⁵⁹ Schabas, s.893-894.

¹⁶⁰ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, 68.

¹⁶¹ Meyerstein, s.474.

¹⁶² Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.4.

¹⁶³ Clark, "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.201-202.

¹⁶⁴ Sullo, s.154-155.

¹⁶⁵ Brehm ve arkadaşlarının, Gacaca mahkemelerinin idari birimi olan ve mahkemelerden kayıtları toplayan Gacaca Yargısı Ulusal Teşkilatı tarafından tutulan resmi kaynaklara dayanarak yaptıkları araştırma sonuçlarını yansıtmaktadır. (Brehm, Uggen, Gasanabo, s.339; Sullo, s.2004; Brehm ve arkadaşlarının ilgili araştırması ve sınırlılıkları hakkında detaylı bilgi için bkz: Brehm, Uggen, Gasanabo, s.338-339).

¹⁶⁶ Lemarchand René, "Rwanda: The State of Research", 25.6.2018, <<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/rwanda-state-research>>, Erişim Tarihi 14.5.2022.

¹⁶⁷ Brehm, Uggen, Gasanabo, s.346.

III. GACACA MAHKEMELERİNDE YARGILAMA¹⁶⁸

A. Mahkemelerin Örgütlenişi

Ruanda hükümeti tarafından kurulan, topluma dayalı yargısal forumlardan oluşan ve devlet tarafından idare edilen¹⁶⁹ Gacaca sistemi, Ruanda'nın Belçikalı sömürgecilerden kalan yüksek düzeyde örgütlü ve merkezi idari sistemi üzerine inşa olmuştu. Ruanda hükümetinin uzlaşma çabalarını ulus çapındaki hukuksal süreçlere yerleştirme kararının¹⁷⁰ bir sonucu olarak 2001 Organik Yasası ile Ruanda'nın her hücre, sektör, ilçe ve ilinde bir Gacaca yargısı oluşturulmuş;¹⁷¹ 2004 değişikliği ile ilçe ve il düzeylerindeki Gacaca mahkemeleri kaldırılırken, her hücre için bir hücre Gacaca mahkemesi, her sektör için de bir sektör Gacaca mahkemesi ve temyiz Gacaca mahkemesi kurulmuştu.¹⁷² Böylece 2004 sonrasında hücre seviyesinde 9.013 Gacaca mahkemesi ve 1545 sektörün her birinde sektör Gacaca ve temyiz Gacaca mahkemesi açılmıştı.¹⁷³

Gacaca mahkemelerinin önde gelen yetkilerini herhangi birini duruşmaya çağırma; özel mülkiyete ve temel insan haklarına saygı gösterilmesi koşuluyla sanık veya sanığa ait olanlar hakkında arama emri verme ve arama yapma; soykırım suçlarıyla itham edilenlerin mülklerine geçici koruyucu tedbir koyma; ceza verme ve mahkûm edilene tazmin etme emri verme; mahkemede düzenini bozanları kovuşturma ve cezalandırma; şüpheliler hakkında gözaltı veya şartlı tahliye emri verme teşkil etmekteydi.¹⁷⁴

Gacaca mahkemelerinin her biri; bir genel kurul, bir yargıçlar heyeti ve bir koordinasyon komitesinden müteşekkildi.¹⁷⁵ Hücre Gacaca mahkemelerinin genel kurulu, hücrede ikamet eden 18 yaş ve üstü herkesi kapsamaktaydı.¹⁷⁶ Eğer bir hücrenin 18 yaş ve üstü yerleşimcilerinin sayısı 200'den azsa hücre, aynı sektörün bir diğer hücresiyle Gacaca hücre mahkemesi oluşturmak üzere

¹⁶⁸ 2001 Yasası Gacaca sisteminin orijinal mimarisini şekillendirmişse de (Sullo, s.134) Gacaca mahkemelerinin ilk kararları 2004 Yasası'na göre verildiği için metinde bu Yasa esas alınmış, diğer Gacaca yasalarındaki farklı düzenlemelere bu Yasa temelinde işaret edilmiştir.

¹⁶⁹ Meyerstein, s.468.

¹⁷⁰ Doughty, s.420.

¹⁷¹ 2001 Yasası md.3.

¹⁷² 2004 Yasası md.3/1.

¹⁷³ Sullo, s.142.

¹⁷⁴ 2004 Yasası md.39/2.

¹⁷⁵ 2004 Yasası md.5.

¹⁷⁶ 2001 Yasası md.6/1, 2004 Yasası md.6/1; 13/2008 Sayılı 19/05/2008 Tarihli Organik Yasa, <<https://gazettes.africa/gazettes/rw-government-gazette-dated-2008-06-01-no-11>>, Erişim Tarihi 10.6.2022, md.3. Buradan itibaren 2008 Yasası olarak işaret edilecektir.

birleştirilebilmekteydi.¹⁷⁷ Fail lehine ve aleyhine delillerin sunulması, hücre genel kurullarının görevleri arasında yer almaktaydı.¹⁷⁸ Sektör genel kurulu ise, sektörü oluşturan hücrelerin Gacaca mahkemelerinin, Gacaca sektör mahkemesinin ve Gacaca temyiz mahkemesinin yargıç heyetlerinden oluşmaktaydı.¹⁷⁹

Her Gacaca mahkemesinin yargıçlar heyeti, 9 dürüst kişi ve 5 vekilden oluşmaktaydı.¹⁸⁰ Gacaca hücre mahkemesi genel kurulu kendi içinden, yargıçlar heyetini seçmekteydi.¹⁸¹ Sektör genel kurulu kendi içinden, Gacaca temyiz mahkemesinin yargıçlar heyeti için 9 dürüst kişi ve onların 5 vekilini, aynı zamanda Gacaca sektör mahkemesinin yargıçlar heyetini oluşturacak 9 dürüst kişi ve onların 5 vekilini belirlemekteydi.¹⁸²

Gacaca organlarının üyeleri, hücre genel kurulları tarafından seçilen dürüst Ruandalılardır.¹⁸³ 2004 Yasası'na göre dürüst kişi, şu özellikleri karşılayan herhangi bir Ruandalıdır¹⁸⁴:

- Soykırımı katılmamış,¹⁸⁵
- Sekterci olmayan,
- 6 ay ve üstü hapis cezası ile mahkum edilmemiş olmak,
- Yüksek ahlak ve davranış standartlarına sahip,
- Doğru sözlü,
- Dürüst

¹⁷⁷ 2004 Yasası md.6/2, 2008 Yasası md.3.

¹⁷⁸ 2004 Yasası md.33/1.fıkra 4. bent ve 2.fıkra.

¹⁷⁹ 2004 Yasası md.7.

¹⁸⁰ 2004 Yasası md.8.

¹⁸¹ 2004 Yasası md.13/1.

2008 Yasası 4. maddeye göre yargıçlar heyeti 7 asıl 2 yedekten oluşur.

2001 Yasası md.9/1'e göre hücre genel kurulu 5'i sektörde görevlendirilmek üzere kendi içinden 24 dürüst kişi seçer, kalan 19 yargıçlar heyetini oluşturur.

¹⁸² 2004 Yasası md.13/2; 2008 Yasası md.4 ile yargıçlar heyeti üye sayısı 7 ve 2 vekil olarak belirlenmiştir.

¹⁸³ 2004 Yasası md.14/1.

¹⁸⁴ 2004 Yasası md.14/2.

¹⁸⁵ 2004 Yasası md.15/3: Soykırım şüphelileri listesinde yer alan kişi, dürüst kişi olarak seçilemez ve seçemez. Ancak mülkiyete karşı suç işlemiş olanlar, sadece seçebilirler.

- Halkı Gacaca yargılamalarına katılmaya teşvik etme ve genel kurulda barışçıl, üretken tartışmaların gerçekleştirilmesine olanak sağlama kapasitesine sahip olma.¹⁸⁶

En az 21 yaşında olan herhangi bir dürüst insan; özellikle cinsiyet, köken, din, görüş ve sosyal konuma dayalı bir ayırım olmaksızın bir Gacaca mahkemesi organının üyesi olarak seçilebilmekteydi.¹⁸⁷ Siyasal faaliyet yürütenler, merkezi veya yerinden idarenin başında olanlar,¹⁸⁸ halen aktif hizmette olan asker veya polisler, meslekten hukukçular ve siyasal parti yönetici organlarının üyeleri Gacaca mahkemesi yargıç heyetlerinin üyesi olamazlardı.¹⁸⁹

Hücre yargıçlar heyetinin görevleri; 2004 Yasası'nın 34. maddesinin 1 fıkrasının (a) bendinde sıralanmış bulunan, hücrede soykırımdan önce ve sonra yaşayanlar, öldürülenler, zarar verilen mülkler ve yasada düzenlenen fiilleri işleyenlere ilişkin olanlar gibi listeleri¹⁹⁰ Genel Kurulun katılımıyla hazırlamak;¹⁹¹ yapılan şahitlikler hakkında tahkikat yapmak;¹⁹² sanıkların Yasada düzenlenen fail kategorilerinden hangisine dahil olduğunu belirlemek;¹⁹³ 4. kategoride sınıflandırılan sanıklar tarafından işlendiği iddia edilen fiiller hakkında yargılama yapmak;¹⁹⁴ sanığın itiraf, ikrar ve özrünü almak;¹⁹⁵ hücre Gacaca mahkemeleri

¹⁸⁶ Yasada "Be characterized by a spirit of speech sharing" ifadesiyle belirtilmiş özelliğin anlamı, bizzat Ruanda'da araştırmalarda bulunmuş Clark tarafından bu şekilde açıklanmıştır. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.75 86.dipnot).

¹⁸⁷ 2004 Yasası md.14/3, 2001 Yasası md.10/3.

¹⁸⁸ 2. fıkrada sayılan kamu görevlileri.

¹⁸⁹ 2004 Yasası md.15/1.

¹⁹⁰ 2004 Yasası md.34/1-1.bent (farklılıklarla 2001 Yasası'ndaki karşılığı: md.34/1):

- hücrede yaşayanlar
- soykırımdan önce hücrede yaşayanlar, gittikleri yer ve gidiş rotaları,
- yerleşim yeri hücrelerinde öldürülenler
- yerleşim yeri hücreleri dışında öldürülenler
- hücrede, burada oturmazken öldürülenler
- mağdur edilenler ve onların zarar verilen mülkleri
- Yasada düzenlenen suçların işlenmesinde yer alanlar.

¹⁹¹ 2001 Yasası md.34/1-a, 2004 Yasası md.34/1-1.bent.

¹⁹² 2001 Yasası md.34/1d, 2004 Yasası md.34/1-5.bent.

¹⁹³ 2001 Yasası md.34/1-e, 2004 Yasası md.34/1-6.bent.

¹⁹⁴ 2001 Yasası md.34/1-f, 2004 Yasası md.34/1-7.bent: 2004 Yasası'nda üçüncü kategoride yer alan failler.

¹⁹⁵ 2001 Yasası md.34/1-h, 2004 Yasası md.34/1-2.bent.

yargıçlar heyeti üyelerine karşı yapılan itirazlar hakkında karar vermek¹⁹⁶ ve görev alanına girmeyen kategorilerde yer alan sanıkların dosyalarını yetkili mercilere sevk etmektir.¹⁹⁷ Sektör yargıçlar heyetinin öne çıkan görevleri; yetki alanına giren davaları görmek¹⁹⁸, mahkemenin yargıçlar heyeti üyelerine karşı yapılan itirazlarla ilgili kararları almak¹⁹⁹ ve hücre Gacaca mahkemesi kararlarının temyiz incelemesini yapmaktır²⁰⁰. Gacaca temyiz mahkemesinin temel görevleri ise; mahkemenin yargıçlar heyeti üyelerine karşı yapılan itirazlarla ilgili karar vermek²⁰¹ ve sektör Gacaca mahkemesi kararlarının temyiz incelemesini gerçekleştirmektir.²⁰² Yargıçlar heyeti konsensüs ile, konsensüs sağlanamazsa üyelerinin mutlak çoğunluğuyla, mutlak çoğunluk sağlanamazsa basit çoğunlukla, o da sağlanamazsa öncekinde en çok oyu alan iki pozisyon arasından seçim yapılacak yeni bir oylama ile karar almaktaydı.²⁰³

Devlet tarafından hizmetlerinin karşılığı olarak ödeme yapılmayan Gacaca mahkemeleri yargıçları oturumlarda meselelerin mümkün olduğunca açıkça tartışılmasını sağlayacak kolaylaştırıcı rolünde ve halkın temsilcisi durumunda bulunmaktaydı.²⁰⁴ Katılımcıları konuşmaya, özellikle mağdur ve kurtulanları bireysel acı ve kayıplarını açıklamaya²⁰⁵ teşvik edecek bir ortam yaratmaları beklenmekteydi. Diğer yandan Gacaca yargıçlarının kolaylaştırıcılığı ve devletin güvenlik personelinin varlığı, yıkıcı anlaşmazlık veya şiddete karşı koruyucu işlev görmekteydi.²⁰⁶ Başkan yargıcın kilit rollerinden biri, özellikle tartışma duygusal olarak yüklü olduğunda ve tanıklıklar çatıştığında Genel Kurulda düzeni sağlamaktır.²⁰⁷ Bu kapsamda Gacaca yargıçlarının, duruşmalar süresince çekişmeli konuların açıkça tartışılmasına imkân tanınması ile bu konular idare edilemez bir

¹⁹⁶ 2001 Yasası md.34/1-g, 2004 Yasası md.34/1-8.

¹⁹⁷ 2001 Yasası md.34/1-i, j, 2004 Yasası md.34/19-10: 2004 sonrası için ikinci kategoriler sektör Gacaca mahkemesine, birinci kategorileri savcılığa sevk edilecektir.

¹⁹⁸ 2004 Yasası md.36/1-4.bent.

¹⁹⁹ 2004 Yasası md.36/1-3.bent.

²⁰⁰ 2004 Yasası md.36/1-5.bent.

²⁰¹ 2004 Yasası md.37-1-2.bent.

²⁰² 2004 Yasası md.37/1-4.bent.

²⁰³ 2004 Yasası md.24.

²⁰⁴ Molenaar, s.102; Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.89-90, 137, 153, 181.

²⁰⁵ Clark, "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.200.

²⁰⁶ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.234.

²⁰⁷ Clark, "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.200.

çatışmayı tetikleme tehlikesi içerdiğinde tartışmalara müdahale edilmesi ihtiyaçları arasında bir denge kurmaları gerekmektedir.²⁰⁸

Diğer yandan önceki yasalarda olduğu gibi 2004 Yasası'nda da düzenlenen usul, ithamın güçlendirilmesi ve delillerin toplanması aşamasında savcılara aktif bir rol vermişti.²⁰⁹

B. Yetki

Gacaca mahkemeleri konu yönünden, 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 arasında işlenen soykırım ve insanlığa karşı suçlar ile soykırım veya insanlığa karşı suç işleme niyetiyle işlenen Ceza Kanununda düzenlenmiş diğer suçların faillerinin yargılanması ile yetkilendirilmişti.²¹⁰

Gacaca'nın soykırım davalarının görülmesinde ulusal mahkemelerin yerini alması amaçlanmamıştı. Daha ziyade, üst düzey failer ulusal mahkemeler ve RUCM²¹¹ görev alanlarına bırakılırken alt düzey şüphelilerin davalarının görülerek ulusal mahkemeler üzerindeki ağır basıncın hafifletilmesi hedeflenmişti.²¹² Bu kapsamda ulusal mahkemeler ile Gacaca yargısı içindeki ilk derece mahkemeleri olarak hücre ve sektör Gacaca mahkemeleri arasındaki görev paylaşımı, soykırım ve insanlığa karşı suç faillerinin Yasada belirlenen kategorileri esas alınarak belirlenmekteydi. 2008 değişikliğine kadar 1. kategori failleri ulusal mahkemelerin, diğer kategorilerde yer alan failer ise Gacaca mahkemelerinin yargı yetkisine tabi bulunmaktaydı.²¹³ 2008 değişikliği ile tecavüz ve cinsel işkence ile ilçe ve komün düzeyinde soykırım planlama şüphelilerini içeren bir dizi birinci kategori davası Gacaca'ya devredildi.²¹⁴

²⁰⁸ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.232.

²⁰⁹ 2004 Yasası md.34/1-3.bent, 46, 47, 59, 60, 61. Silahların eşitliği bakımından eleştirilmektedir. (Sullo, s.145).

²¹⁰ Görüldüğü gibi 2004 Yasası'nda, 2001 Yasası'nın 1. maddesinde Gacaca görev alanına dahil edilen savaş suçlarına yer verilmemişti. Böylece RPF tarafından işlenen savaş suçları kapsam dışında kalmış olmaktadır.

²¹¹ RUCM ve ulusal mahkemelerinin çakışan görev alanı sorunu, RUCM Statüsünün 8. maddesi ile RUCM yetkisinin önceliğine dayalı olarak çözümlenmiştir.

²¹² Clark, "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.195.

²¹³ 2004 Yasası md.2, 2001 Yasası md.2.

²¹⁴ Buna göre 1. kategorinin 3, 4 ve 5. fıkraları ile 2 ve 3. kategoriler Gacaca mahkemelerinin yetkisine girerken, 1. kategorinin 1 ve 2. fıkralarında yer alan failerin işledikleri suçlar ulusal mahkemelerin görev alanını oluşturmaktaydı. (2008 Yasası md.2).

2001 Gacaca Yasası esas olarak, faillerin 1996 Yasası'ndaki sınıflandırılmasını takip etmiştir.²¹⁵ Ancak 1996 Yasası'ndan farklı olarak 2001 Yasası tecavüz suçunu, Gacaca mahkemelerinin görev alanına dahil bulunmayan ve 1996 Yasası'na göre ulusal mahkemelerde yargılanacak olan kategori 1 suçlarına eklemiştir.²¹⁶ 2004 Yasası, 2001 Yasası'ndaki iki ve üçüncü kategorilerin birleşiminden oluşan bir ikinci kategori oluşturmuş, böylece öncesinde dört kategoride toplanan failler, artık üç kategori içerisinde sınıflandırılmaya başlamıştır. 2004 Yasası ile soykırım ve insanlığa karşı suç faillerin kategorileri şu şekilde belirlenmiştir²¹⁷:

- 1. kategori:

İştirak edenler²¹⁸ de dahil olmak üzere,

1) Soykırım ve insanlığa karşı suçların elebaşları, denetleyicileri, mukallitleri, örgütleyicileri ve planlayıcıları;²¹⁹

2) Fiilin işlenişi sırasında milis, dini mezhepler, polis, jandarma, ordu ve siyasal partilerin²²⁰ il, ilçe, komün ve ulusal düzeylerdeki²²¹ yönetici organlarında olup soykırım ve insanlığa karşı suçları işleyen veya işlemeye teşvik eden kişiler;

3) Yerleşim yerlerinde veya geçtikleri yerlerde gerçekleştirdikleri katliamlardaki aşırıya kaçan kötülükleri veya şevkleriyle kendilerini sivrilterek ün salmış katiller;²²²

4) Ölümle sonuçlanmasa bile, işkence fiilleri işleyenler;²²³

5) Tecavüz veya cinsel organlara işkence fiilleri işleyenler;

6) Ölü bedenî aşağılama fiilleri işleyenler²²⁴.

- 2. kategori:

²¹⁵ Sullo, s.134. 1996 Yasası kategorileri için bakınız 44. dipnot.

²¹⁶ 1996 Yasası md.2, 2001 Yasası md.51.

²¹⁷ 2004 Yasası md.51.

²¹⁸ 2004 Yasası md.53/1'de iştirak tanımlanmıştır.

²¹⁹ 2008 Yasası md.9 ile sadece örgütleyicileri ve planlayıcıları. Kışkırtanlar, denetleyenler ve elebaşları 1. kategori 3. fıkrayı oluşturmuştur.

²²⁰ 2008 Yasası md.9 ile kamu idaresi eklenmiştir.

²²¹ 2008 Yasası md.9 ile sadece ulusal ve il. İlçe ve komün, kamu idaresi de eklenerek 1. kategori 4. fıkrayı oluşturmuştur.

²²² 2008 Yasası md.9 ile 2. kategorinin 1. fıkrasını oluşturmuştur.

²²³ 2008 Yasası md.9 ile 1. kategoride yer almamaktadır, 2. kategori 2. fıkrayı oluşturmuştur.

²²⁴ 2008 Yasası md.9 ile 1. kategoride yer almamaktadır, 2. kategori 3.fıkrayı oluşturmuştur.

İştirak edenler de dahil olmak üzere,

1) Katiller veya ölüme sebebiyet veren ciddi saldırı failleri;²²⁵

2) Öldürme niyetiyle ciddi saldırı fiilleri işleyen veya zarar veren, ancak amacına ulaşamayan kişiler;²²⁶

3) Öldürme niyeti olmaksızın, birine karşı diğer suçları işleyen veya bunlara yardım eden kişiler.²²⁷

- 3. kategori: Sadece mülkiyete karşı suç işleyen kişiler.

3. kategori suçlar için ilk ve son derece yargılama merci olarak hücre Gacaca mahkemeleri, 2. kategori suçlar için ilk derece yargılama merci olarak sektör Gacaca mahkemeleri görevli bulunmaktaydı.²²⁸

Gacaca'da görülen davaların büyük çoğunluğu mülkiyete karşı işlenen suçlarla ilgili olmuştur. Mahkûmiyet olasılığı 3. kategori failleri için en yüksek oranda gerçekleşmiş, sıralamada 3. kategoriyi 1. kategori takip etmiştir.²²⁹

C. Hakikatin Ortaya Çıkarılması

Gacaca yargılamaları, aleyhe veya lehe tanıklıklar ve sunulan diğer deliller temelinde gerçekleştirilmekteydi.²³⁰ Merkezine davalıyı alan olağan ceza yargılamalarından farklı olarak Gacaca, şüphelilerin eylemlerinin topluluk üzerindeki etkisine odaklanmakta ve suçtan etkilenen herkesi tanıklığa davet etmekteydi.²³¹ Bu kapsamda tanıklıklar Gacaca yargılama sürecinin temelini oluşturmakta, hakikatin açığa çıkarılmasının temel aracını teşkil etmekteydi.

Yasaya göre, Gacaca mahkemelerinin faaliyetlerine katılma, her Ruanda yurttaşının ödevidir.²³² Şahitlik yapma ödevi, ahlaki bir yükümlülüktür ve kimse

²²⁵ 2008 Yasası md.9 ile 2. kategori 4. fıkrayı oluşturmuştur.

²²⁶ 2008 Yasası md.9 ile 2. kategori 5. fıkrayı oluşturmuştur.

²²⁷ 2008 Yasası md.9 ile 2. kategori 6. fıkrada yer almıştır.

²²⁸ 2004 Yasası md.41, 42.

²²⁹ Brehm, Uggem, Gasanabo, s.339. Brehm ve arkadaşlarının, Gacaca mahkemelerinin idari birimi olan ve mahkemelerden kayıtları toplayan Gacaca Yargısı Ulusal Teşkilatı tarafından tutulan resmi kayıtlara dayanarak yaptıkları araştırma sonuçlarına göre.

²³⁰ 2004 Yasası md.39/1.

Gacaca Yasalarının delil değerlendirmesine ilişkin açık kriterlerden yoksun olmasına yönelik eleştiri için bakınız: Sullo, s.148.

²³¹ Sosnov, s.136.

²³² 2004 Yasası md.29/1.

nedeni ne olursa olsun bundan kaçınma hakkına sahip değildir.²³³ Gördüğü veya bildiği hakkında tanıklık yapmayı reddeden veya savsaklayanlar ile iftira niteliğinde ithamda bulunanlar, Gacaca mahkemesi tarafından kovuşturulacak; 3 aydan 6 aya kadar, tekerrür halinde 6 aydan 1 yıla kadar hapis cezasına çarptırılacaktır.²³⁴ Tanıklara veya Gacaca mahkemesi yargıçlar heyeti üyelerine baskı yapan, baskı yapmaya teşebbüs eden ve bu kişileri tehdit edenler²³⁵ 3 aydan 1 yıla kadar, tekerrür halinde 6 aydan 2 yıla kadar cezalandırılacaklardır.²³⁶ Şahitlik yapmayı ret, savsaklama, yalancı şahitlik, tanıklara veya Gacaca mahkemesi yargıçlar heyeti üyelerine baskı, baskıya teşebbüs ve tehdide karşı 2004 Yasası'nın 29 ve 30. maddelerinde düzenlenmiş bulunan kararlar²³⁷ Yasa uyarınca itiraz ve temyize tabi bulunmaktadırlar.²³⁸

Gacaca tanıklıklarına ilişkin detaylı hükümler, tanıklığın Gacaca sistemindeki temel öneminden kaynaklanmaktaydı. Bu kapsamda Gacaca yargısında tanıklık, hukuksal olan maddi hakikat ile ve Batılı mahkeme paradigmasında hukukla ilişkisiz olduğu kabul edilen hakikatlerin bir arada tartışılmasını içeren iki yönlü bir işleve sahip bulunmaktaydı. Bir yandan hukuksal olguların kanıtlanmasını sağlarken diğer yandan da sağaltıcı işlev görmesi hedeflenmekteydi.²³⁹

²³³ 2001 Yasası başlangıç, 2004 Yasası başlangıçta her yurtsever Ruanda vatandaşının ödevi olarak işaret edilmiştir.

²³⁴ 2004 Yasası md.29/2.

Tanıklığın yalancı şahitlik sayılabilmesi için tanıklığın usulüne uygun olarak, yani yemin ederek ve imzalamak suretiyle yapılmış olması ve yalancı şahitliğe yönelik kastın bulunması gerekmektedir. (2004 Yasası md.29/5).

2001 Yasası'ndaki düzenlemeye göre, gördüğü veya bildiği hakkında şahitlik yapmayı reddeden veya yapmayan veya yanlış veya iftira niteliğinde ithamda bulunanlar Gacaca tarafından kovuşturulur (2001 Yasası md.32/1), 1 ilâ 3 yıl arasında hapis cezasıyla karşı karşıya kalır. Cezanın yarısı herhangi bir hafifleme olmaksızın çekilir, diğer yarısı kamu yararına yönelik işlerde hizmete çevrilir. (2001 Yasası md.32/2).

²³⁵ Fiillerin kapsamı, 2004 Yasası md.30/2-5. fıkralarda belirlenmiştir.

²³⁶ 2004 Yasası md.30/1. 2004 Yasası md.30/2: baskının icra edilmesi halinde olağan mahkemeler tarafından ceza usul kanunu hükümleri uygulanacaktır.

Tanıklara yönelik olarak gerçekleştirilen tehdit ve öldürme olayları için bakınız: Karen McVeigh, "Spate of Killings Obstructs Rwanda's Quest for Justice, 3.12.2006, <<https://www.theguardian.com/world/2006/dec/03/rwanda.karenmcveigh>>, Erişim Tarihi 18.5.2022.

²³⁷ Bu fiillere ilişkin Gacaca mahkemesinde yapılacak yargılamanın usulü, 2004 Yasası md.32'de düzenlenmiştir.

²³⁸ 2004 Yasası md.31.

²³⁹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.191.

1. Maddi Hakikatin Ortaya Çıkarılmasında Tanıklıkların Önemi

Gacaca yargılamaları polis ve yargı otoriteleri tarafından toplanan değil, failerin, mağdurların ve seyircilerin tanıklıkları aracılığıyla edinilen delillere dayanmaktaydı.²⁴⁰ Gacaca yargılamasında maddi hakikatin ortaya çıkarılmasında tanıklıklara verilen ağırlık bir yanıyla Ruanda soykırımının özel koşullarından kaynaklanmaktaydı. Zira soykırım fiillerinin önemli bir kısmı, toplumun gözleri önünde gerçekleşmişti. Dolayısıyla yerel halk, soykırım boyunca hangi suçların işlendiğini ve bunlardan kimin sorumlu olduğunu herkesten iyi bilmekteydi.²⁴¹

Liberal ceza yargılaması modelinde silahların eşitliği içerisinde yer alan tez ve antitezin karşılaşarak sentez olarak maddi hakikati ortaya çıkarmasına yönelik düzenek, Gacaca yargısında yurttaşların eşit ve serbest söz haklarına dayanarak hakikatlerinin yargılamada çarpışması şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Bu şekilde hem sanıkların hem de sanıkların lehinde ve aleyhindeki tanıkların serbest ifade imkânı önünde engel bulunmadığından, bu ifadelerin karşılaşması ile hakikate ulaşılması mümkün hale gelmekteydi. Bu sürecin bir örneği, Clark'ın Kigali Ngali ilinin Bugesera ilçesinde Haziran 2006'da gerçekleştirilen Gacaca duruşmasına ait gözlemlerinde yer alır. Bu duruşmada 200 civarı Genel Kurul üyesi önünde bulunan şüpheli, mülkiyete ilişkin üçüncü kategori suçu işlediğini itiraf etmiş, bunun üzerine yargıçlar itirafın hukuksal niteliğini ve sonuçlarını katılanlar için belirledikten sonra katılanlara şüphelinin itirafına cevap vermek isteyen olup olmadığını sormuştur. Söz isteyen bir kadın yargıçların söz vermesiyle adamın yalan söylediğini ve yargıçların bunu biliyor olmaları gerektiği için işlerini yapmadıklarını ifade etmiştir. İtirafa konu olan eşyaların çalındığı evin kendisine ait olduğunu söyleyen kadın, altı ay önce başka bir adamın bu suçlar için mahkûm edildiğine işaret etmiştir.²⁴²

²⁴⁰ Bert Ingelaere, “‘Does the Truth Pass across the Fire without Burning?’ Locating the Short Circuit in Rwanda’s Gacaca Courts”, *The Journal of Modern African Studies*, 47(4), 2009, s.516.

²⁴¹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.138, 197.

²⁴² Söz konusu davada itiraf edenin aslında hiçbir soykırım suçu işlemediği, yıllarca cezaevinde kaldıktan sonra, alt düzey kategoride yer alan bir suçu yalan yere itiraf etmenin yakın zamanda salıverilme olasılığı görülmeyen yıllarca cezaevinde kalma ihtimali yerine asgari düzeyde bir cezayı getireceğini düşünerek bu yönde bir tercihte bulunduğu ortaya çıkmıştır. Yalancı şahitlik dolayısıyla iki yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir. (Clark, “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, s.205-206). Bir başka örnek için bakınız: Doughty, s.428.

2. Sosyal Dokunun Yeniden İnşasında Tanıklığın Rolü

Gacaca'da tanıklıklar, bir yandan soykırımı ilişkin hukuksal vakalar biçiminde hakikatin açığa çıkarılması bakımından önem taşımaktadır.²⁴³ Bu kapsamda ortaya konulmaya çalışılan adli hakikat; kim, nerede, ne zaman, nasıl ve kime karşı gibi temel soruların veya belki ihlallerin motifleri, nedenleri ve bağlamına yönelik soruların cevaplarını gerektirmektedir.²⁴⁴ Tanıklıklar diğer yandan da kişilere, geçmişle duygusal olarak başa çıkmalarını olanaklı kılabilen şekilde soykırımı ilişkin kişisel anlatıları açıklama ve duyma imkânı vererek sağaltıcı hakikatin ortaya konmasında işlev kazanmaktadır.²⁴⁵ Bu noktada hakikatin sosyal ve onarıcı boyutları, iddia ve savunmanın salt maddi olgulara ilişkin çelişen argümanlarını değil fakat bu olgulara mağdur ve failin yükledikleri anlamları etkileşim, tartışma ve müzakere aracılığıyla karşılaşan anlatılar olarak içererek eylemlerin olgusal belirlenmesinin ötesinde ortaya çıkarlar. Bu söylemsel karşılaşma, geçiş adaleti sürecinin tetikleyicisi olarak işlev görür.²⁴⁶ Tanıklığın sosyal dokunun yeniden inşası bakımından işlevlerini hakikati anlatma ve duyma bakımından ayrı ayrı ortaya koymak mümkün bulunmaktadır.

Tanıklık aracılığıyla travmatik geçmişini seslendirme ve musallat olan izine okunabilirlik sağlama girişimi, kurtulanlar için birçok umutları yerine getirir: ölenlerin yok olmasını reddetme, soykırımın nasıl planlandığını ve gerçekleştirildiğini belgeleme, on yıllarca sürmüş cezasızlık kültürünün sonunu teyit etme, adalet ve sosyal tanınma isteği ve birçok kurtulanı toplumun geri kalanıyla parçalanmış bir ilişki içinde tutan durumu hafifletmek üzere travmatik bir ağırlığı paylaşma.²⁴⁷ Görüldüğü gibi tanıklık, siyasal ve bireysel sonuçları bir arada bünyesinde toplar. Siyasal getiriler anlamında etkili bulunmakta ise de, siyasal katkıları birey düzeyinin sosyal olana yansıtılmasını içerdiğinden bireyden kaynaklanmakta ve sonuç olarak hem sosyal olana etki etmekte, hem de sosyal olan aracılığıyla bireyin iç dünyasında gerçekleşecek bir onarım vaadini içermektedir. Bu kapsamda kurtulanların tanıklıkları öncelikle kurtulanların failliğinin toplulukları bünyesinde sosyal bir performansını sembolize eder. Zira tanıklık aracılığıyla kendilerini yeniden ileri sürme teşebbüslerinde kurtulanlar, şiddetin nesnesi olma pozisyonundan kim olduklarının anlamını şekillendirme olanağını ve faillik vaadini

²⁴³ Clark, "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.202.

²⁴⁴ Ingelaere, s.516.

²⁴⁵ Clark, "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.202.

²⁴⁶ Ingelaere, s.516.

²⁴⁷ Alexandre Dauge-Roth, "Testimonial Encounter-Esther Mujawayo's Dialogic Art of Witnessing", *French Cultural Studies*, 20(2), 2009, s.166.

içeren bir pozisyona geçerler. Bu durumda kurtulanların tanıklıkları geçmişte sadece tanık olunduğu haliyle temsil etmeyi amaçlamaz.²⁴⁸ Tanıklık bakımından nihai olarak önemli olan basitçe bilgi, olayların tespiti değil; fakat tanıklık etme, tanıklık üzerinden yaşamak deneyiminin kendisidir.²⁴⁹

Tanıklık aynı zamanda, bireyin salt kendi içinde yaşadığı ve burada tükenen bir süreç olmamakla, kurtulanların bağlantılanma arzusuna işaret eder. Bu anlamda tanıklık öncelikle, kurtulanın, kamusal olarak bir topluluğa özlemine gösterdiği ve maruz kaldığı yok etme eylemine rağmen sosyal bağlar aracılığıyla mevcut varlığını teyit ettiği bir eylem, bir hayatta kalma performansı olarak düşünülmelidir. Tanıklık ederek sessiz kalmayı veya susturulmayı reddeden kurtulanlar, sosyal hafıza ve aidiyetin şekillendirildiği süregelen diyaloglar çerçevesinde sosyal tanınma ve meşruiyet kazanmayı hedeflerler.²⁵⁰ Bu bakımdan tanıklık kurtulanlar için, diğerleri tarafından travmatik deneyimlerine ilişkin beyanları dinlendiği ve kamusal olarak bu deneyimler tanındığından bir çeşit topluluğa ait olma duygusunu yeniden kazanmak anlamına gelir, travmadan kaynaklanan yabancılaşma duygularının üstesinden gelmelerine yardımcı olur. Nitekim bazı kurtulanlar Gacaca'yı toplumsal yaşamla yeniden ilişkilenebilecekleri bir forum olarak tanımlamaktaydı.²⁵¹

Gacaca'da tanıklık kurtulanlara için önemli iyileşme olanakları sunsa da dikkat edilmelidir ki kamusal bir alanda kişisel deneyimlerin paylaşımı, doğrudan iyileşmeye yol açmayacak, aidiyet duygusu yaratmayacak, tecrit ve yalnızlık duygularının üstesinden gelinmesini sağlamayacaktır.²⁵² Tanıklık, kişinin acısını zorunlu olarak katlanılabılır kılmayacağı gibi, kişisel çözüm anlamına da gelmez.²⁵³ Bu bakımdan iyileşmenin devam eden bir süreç olduğu ihmal edilmemelidir. Gacaca'dan yıllar sonra failer suçlarından pişman olmaya ve kurtulanlar da sevdiklerinin ölümüne kederlenmeye devam edeceklerdir. Dolayısıyla Gacaca iyileşme sürecini başlatmaya yardımcı olabilir, ancak pek az Ruandalıya bir kapanış duygusu verecektir.²⁵⁴

²⁴⁸ Dauge-Roth, s.166-168.

²⁴⁹ Dori Laub, "An Event without a Witness: Truth, Testimony, and Survival", Shoshana Felman, Dori Laub (Ed.), *Testimony*, Routledge, 1992, s.85.

²⁵⁰ Dauge-Roth, s.166-167.

²⁵¹ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.191, 263, 349.

²⁵² Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.272.

²⁵³ Dauge-Roth, s.166-167.

²⁵⁴ Tanıklığın tecavüz mağdurları bakımından ortaya çıkardığı güçlükler hakkında bakınız: Sosnov, s.137-138.

Hakikati açıklamanın sunduğu iyileşme olanakları, sadece kurtulanlarla sınırlı değildir. Zira birçok şüpheli de gönül rahatlığına yönelik ihtiyaçlarının altını çizirken genel kurul ve mağdurların önünde işledikleri suçları itiraf ederek ve bunlar için af dileyerek altüst oluş ve utanç duygularından salıverilme hissi yaşadığını ifade etmiştir.²⁵⁵

Gacaca sisteminin temel taşlarından olan topluluk önünde itiraf, failer için aynı anda hem cezalandırıcı hem onarıcı adalet amaçlarına hizmet etmek üzere tasarlanmıştı.²⁵⁶ Bu kapsamda hakikatin açıklanması şüpheli bakımından sağaltıcı işlevi yanında utandırma şeklinde cezalandırıcı bir işlev de taşımaktadır.²⁵⁷ Bu noktada Ruanda soykırımında yer alan failerle mağdurlar arasındaki ilişkinin, örneğin Nazi toplama kamplarındaki muhafızlarla mağdurlar arasındakinden farklı nitelik taşıması önemlidir. Zira Nazi kamplarındaki muhafızlarla mağdurlar arasında yakınlık, paylaşılan bir geçmiş veya birbiri hakkında kamp dışındaki bir bağlamdan herhangi bir bilgi bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Holokost ardından mağdur ve saldırganların dönebilecekleri, saldırganın şiddetin bedelini ödeyebileceği veya bunun için utanç duyacağı bir paylaşılan topluluk bulunmamaktaydı. Ruanda'daysa, bir saldırganın yerel topluluğa dönüşü, zarar verdiği, sakat bıraktığı, tecavüz ettiği veya soyduğu insanlarla yüz yüze gelmeyi içerebilmekteydi. Genel olarak yerel topluluklar içindeki insanlar, tekerrürden etkili bir şekilde caydırabilecek anlamlı tanıdıklardan oluşan güçlü bir seyirci topluluğu teşkil etmekteydi.²⁵⁸

Faillerin itirafları, sadece kendileri bakımından etkili değillerdir. Kurtulanlar için şüphelilerin ağzından geçmişe ait hakikati duyma birçok durumda önem taşımaktadır. Zira birçok cinayet topluluğun gözleri önünde gerçekleşmişse de, birçoğu da kurtulanlar görmeden gerçekleşmiş, bu kişiler sevdiklerinin bedenlerini bir daha bulamamışlardır. Birçok kurtulan için sevdiklerine soykırım boyunca ne olduğu hakkındaki belirsizlik, büyük acı ve kafa karışıklığı kaynağıdır.²⁵⁹ Kurtulanlar çoğu zaman, arkadaşlarının veya akrabalarının kaybının, kaybın kesin

²⁵⁵ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.194, 267, 274, 276. Bu hususta Ruanda toplumunun çoğunluğu Hıristiyan olduğu için Hıristiyanlığın “hakikat özgür kılar” perspektifinin yaygın biçimde etkili olduğu görülmektedir. Bu kapsamda failerini suçlarını itiraf etmelerinde Hıristiyan inançlarının önemli bir etkisi bulunmakta, dini inançları temel bir motivasyon kaynağını oluşturmaktadır. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.196, 268).

²⁵⁶ Brehm, Uggem, Gasanabo, s.337.

²⁵⁷ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.212.

²⁵⁸ Drumbl, “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s. 1260-1261.

²⁵⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Eric Stover, Rachel Shigekane, “Exhumation of Mass Graves: Balancing Legal and Humanitarian Needs”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.85-100.

mahiyetini tam olarak idrak edemedikleri için duygusal olarak hiçbir zaman üstesinden gelemediklerini açıklamaktaydı. Sevdiklerinin ölümlerine ilişkin katillerin kimlikleri, yöntemleri ve saikleri, mağdurların bedenlerinin yeri gibi ayrıntıları bilme arzuları, kurtulanları Gacaca'ya katılmaya yöneltmekteydi. Dolayısıyla hakikatin bilgisi, suçluların tespiti ve cezalandırılması bakımından kritik olmasının yanı sıra kurtulanların işaret ettikleri gönül rahatlığı hissini yeniden kazanma ihtiyaçlarını karşılamaları için de temel önemde bulunmaktaydı.²⁶⁰

Hakikati duyma, hem mağdur ve kurtulanlar hem de failer için diğerine ilişkin kavrayışını yeniden şekillendiren radikal bir deneyime işaret eder. Bu kapsamda biri, diğerinin ayrı sübjektif perspektifiyle ilgilendiğinde gerçekleşen algısal değişimler, yeniden insanlaştırmanın temelini oluşturur.²⁶¹ Kitle katliamlarına giden süreçte ötekini insandıışılaştırmanın ve tekil bireylerin kimliğe ilişkin genel bir tip altında kavranmasının yaygınlaşması karşısında faili veya mağduru belirli koşullar içerisinde bulunan öznellikleri içerisinde, kusurları veya acıları olan diğer bir özne olarak görmek, şiddetin önlenmesi bakımından temel bir adım teşkil etmektedir. Nihayetinde savaş veya etnik temizlik sonrasında hakikat her zaman tartışmalıdır, olgular bir mahkemede açığa çıkarılmış olsa dahi. Bu bakımdan olayların düşmanın gözünden görülmesi temel önemde bulunmaktadır.²⁶²

Tanık, dinleyeni, deneyimin çoksesli doğasını reddetmeyen, fakat buna saygı gösteren bir hikâye anlatmasında kendisine yardım etmeye çağırır. Anıların

²⁶⁰ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.197, 264.

İstisnai olarak geçmişin detaylarını bilmek istemeyen kurtulanlar da bulunmaktadır. Bu durumlarda geçmiş hakkında hakikati duyma, iyileşmeyi baltalayarak kişiyi yeniden travmatize edebilmektedir (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.199, 345). Bu, Gacaca'nın en büyük bedellerinden biri olarak değerlendirilmektedir. (Clark, "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.205).

Ancak elbette itiraf ve özürler, fail ve kurtulanlar arasında doğrudan güven üretmeyecektir. Aksi yönde bir görüş, soykırım sonrasında toplumda hakim olan şüphe ve korku dikkate alındığında güven inşasının içerdiği kaçınılmaz zorlukları gözden kaçırmış olacaktır. Birçok durumda Gacaca, güven inşası sürecinde bir ilk adım sağlamaktadır. Bu güven algısı Gacaca'nın sona ermesinden çok sonra onarım düzeyine ulaşabilir, kurtulanlar failerin ilişkileri yeniden inşa etmeye yönelik samimi arzusunun daha ileri kanıtlarını gördüğünde. Ancak Gacaca pratiğinde itirafların önemli bir kısmının samimi bir pişmanlık içermediğine dair birtakım gözlemler bulunmaktadır. Bu kapsamda failerin bir yandan ceza indirimlerinden yararlanmak için itiraf usulünü kullandığı diğer yandan da daha az cezayı gerektiren suçları itiraf etme eğiliminde olduğuna işaret edilmektedir. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.225, 250-251; 6.1.2003 tarihinde Gikongoro'da Gikongoro Merkez Hapishanesi Müdürü ile görüşme, 3.1.2003 tarihinde Gikongoro Merkez Hapishanesinde Gikongoro Merkez Hapishanesi "Hakikat Komisyonu" Başkanı ile görüşme: Molenaar, s.140).

²⁶¹ Halpern, Weinstein, s.305.

²⁶² Halpern, Weinstein, s.317.

döküldüğü katartik model yerine çoksesli ve diyalojik yaklaşımda kurtulan ve dinleyen, deneyimlerinin birçok farklı ve hatta bambaşka yönünü bir bütün içine toplayacak şekilde birlikte çalışır. Bu bütünün, kişilerin şiddet deneyimlerinin seslendirilmiş tekil veya çoklu anlamlarını feda etmemesi önemlidir. Bu, içinde, farklı pozisyonlara ve seslere birbiriyle etkileşime girme ve hatta konuşma olanağının verildiği, bu şekilde yeni pozisyon ve anlamların olanaklılığını yaratan bir bütündür. Çoksesli ve diyalojik tanıklıkta tablonun silinerek düzeltilmesi değil, detaylandırılması temeldir. Ayrıca bu detaylandırmanın kendinin hemen dışında bir sınırdan kalmaması ve geniş sosyal, kültürel, siyasal, ruhsal, gelişimsel ve etik ilgi ve mücadeleleri dikkate almakta başarısız olmaması gereklidir. Daha fazla detaylandırılmış bir hikâyeye, dinleyenin bilinç ve etik anlamında gelişmesine yardım edebilir.²⁶³ Neticede hakikat, aktörler arasındaki müzakerenin bir çıktısı haline gelir. Bu bağlamda Gacacada hakikat, hem görece hem de sosyaldır ve tarafsız bir üçüncü tarafın yürüttüğü araştırmaya dayanan teorik yargısal hakikatten ayırt edilir.²⁶⁴ Ingelaere ise gözlemlerinin, Gacaca mahkemelerindeki yargılamalarda en iyi ihtimalle adli hakikatin ortaya çıktığını gösterdiğini ifade etmektedir. Çoğunlukla, bir şeyin kim, nerede, ne zaman, kime karşı ve nasıl gerçekleştiğini içeren, ama neredeyse hiçbir zaman neden gerçekleştirildiğini içermeyen tanıklıkları duymuştur.²⁶⁵ Bu, Ingelaere'e göre Gacaca mahkemelerinin küçük hakikat komisyonları veya bir çeşit geleneksel yeniden bütünleme ritüeli olarak değil ceza yargılaması mantığına göre işlemeden kaynaklanmakta, modern Gacaca'nın soruşturmacı mantığı, sistemin önceki işleyişi ile bağlantılandırılan onarıcı etkilerini sınırlamaktadır.²⁶⁶

Ç. Duruşma ve Hüküm

Her Gacaca mahkemesi kendi gidişatına ilişkin belirli bir serbestlikten faydalansa da, hepsi yasaya göre belirli bir modeli takip etmekteydi. İlk evre, topluluk içinde katliamların nasıl gerçekleştiğine odaklanan ve açık oturumlarda şüpheli listelerini oluşturan genel kurul çalışmalarını içermekte, kamuya açık olmayan ikinci aşamada ise yargıçlar, şüphelileri yasada yer alan kategorilerden biri altında sınıflandırmaktalardı. Üçüncü aşamada, kategorilere göre belirlenen görevli

²⁶³ Steven Weine, *Testimony after Catastrophe-Narrating the Traumas of Political Violence*, Northwestern University Press, 2006, s.104.

²⁶⁴ Karekezi, Nshimiyimana, Mutamba, s.82.

²⁶⁵ Clark, Gacaca yargısı tüm düzeylerinde yoğun bir şekilde halkın dahil oluşuna dayandığından, halkın çoğu durumda Gacaca'yı ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirdiğine dikkat çekerken Ingelaere'nin Gacaca değerlendirmelerinin belli bölgedeki gözlemlere dayalı olması yönüyle genelleştirilebilir olmadığına dikkat çekmektedir. (Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.84, 213-214).

²⁶⁶ Ingelaere, s.516-517.

mahkemelerde duruşmalar görülmekteydi.²⁶⁷ 2004 Yasası, 29. maddesinin 1. fıkrası ile Gacaca mahkemeleri faaliyetlerine katılımın her Ruanda yurttaşının ödevi olduğuna işaret etmekteydi.²⁶⁸

Gacaca hücre mahkemesi genel kurulu haftada bir kez olağan olarak toplanır, 3 ayda bir değerlendirme toplantısı yapar ve gerekli sayılan herhangi bir zamanda olağanüstü olarak toplanırdı.²⁶⁹ Gacaca hücre mahkemesi genel kurulu için toplantı yeter sayısı 100 üyeydi.²⁷⁰ Sektör genel kurulu, her üç ayda bir olağan oturumlarda ve ihtiyaç duyulan herhangi bir zamanda olağanüstü oturumlarda toplanmalıydı.²⁷¹ Sektör genel kurulu toplantı yeter sayısı, üyelerinin en az üçte ikisinden oluşmaktaydı.²⁷²

Duruşmalarda kurtulanlar, şüphelilere doğrudan soru sormaya, sanık da cevap vermeye yetkiliydi.²⁷³ Gacaca mahkemelerinde duruşmalar aleniydi.²⁷⁴ İstisnai olarak oturumun kamu düzeni veya ahlaki nedeniyle ve mahkeme tarafından bir karar ile ilan edilmesi koşuluyla gizli yapılması mümkündü.²⁷⁵ Duruşmaların sakinlik içerisinde yürütmesi esastı.²⁷⁶ Oturum başkanı, gerektiğinde duruşma düzenini bozanlara, fiilin ağırlığına göre 48 saati geçmeyecek gözaltı veya uyarı verebilmekte, duruşmadan çıkarabilmekteydi. İşlenen fiil bir suç teşkil ediyorsa yargıçlar heyeti olayı, olağan yasalar uyarınca kovuşturulmak üzere güvenlik güçlerine iletmekteydi.²⁷⁷

2004 Yasası ile, tecavüz ve cinsel işkence fiillerine karşı şikâyet için özel gizli bir usul belirlenmişti.²⁷⁸ Bu fiillerin mağdurlarına, seçtikleri yargıçlara gizli oturumda veya eğer hiçbir yargıca güvenmiyorlarsa doğrudan cumhuriyet savcısına şikâyette bulunma imkânı tanındı.²⁷⁹ Bu tür suçların aleni itirafı, herhangi biri

²⁶⁷ Karekezi, Nshimiyimana, Mutamba, s.72; Rettig, s.31.

²⁶⁸ 2004 Yasası md.29.

²⁶⁹ 2004 Yasası md.17/1.

²⁷⁰ 2004 Yasası md.18.

²⁷¹ 2004 Yasası md.19/1.

²⁷² 2004 Yasası md.20.

²⁷³ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.164.

²⁷⁴ 2001 Yasası md.24/1, 2004 Yasası md.21/1.

²⁷⁵ 2001 Yasası md.24/1, 2004 Yasası md.21/1.

²⁷⁶ 2004 Yasası md.71/1.

²⁷⁷ 2004 Yasası md.71/3.

²⁷⁸ 2004 Yasası md.38, 2008 Yasası md.6.

²⁷⁹ 2004 Yasası md.38/1. 2008 Yasası md.6 ile: fiilin işlendiği yer sektör Gacaca mahkemesine, adli kolluğa veya savcılığa.

tarafından aleni olarak bu fiillerle ilgili dava açılması yasaklanmış, bu fiillerin takibatına ilişkin tüm formalitelerin gizli olarak yapılması esası benimsenmişti.²⁸⁰

Yargıçların müzakereleri gizli olarak yapılmakta,²⁸¹ hüküm aleni olarak tefhim edilmekteydi.²⁸² Gacaca mahkemesi kararları gerekçeli olmak durumundaydı.²⁸³

D. Cezalar

Gacaca mahkemeleri tarafından cezalandırmanın temelini oluşturan Gacaca yasaları, Ruanda'da barış ve uzlaşmanın gerçekleştirilebilmesi için cezasızlık kültürünün ortadan kaldırılması²⁸⁴ ve böylece soykırım faillerinin, sadece cezalandırma amacıyla değil fakat kötü liderler tarafından yıkılışa götürülen Ruanda toplumunu yeniden inşa etmek üzere seri olarak yargılanması gereğine dikkat çekmekteydi. Bu kapsamda mahkûmların kendilerini değiştirmelerini ve halkın olağan yaşamını tehlikeye atmaksızın Ruanda toplumu ile yeniden bütünleşmelerinin desteklenmesini mümkün kılacak cezaların sağlanması, Gacaca ceza sisteminin temelini teşkil etmekteydi.²⁸⁵

Gacaca mahkemelerinde cezalar üç değişkene göre belirlenmekteydi. Bunlar; failin yaşı, içinde bulunduğu kategori ve itiraf, ikrar, pişmanlık ve özür usulüne katılım durumuydu.

Yasaya uygun olarak yapılmış bir itiraf, ikrar, pişmanlık ve özür ceza indirimine yol açmaktaydı. Beyanın itiraf, ikrar, pişmanlık ve özür olarak kabul edilmesi için sanık; itiraf edilen suçun, nasıl, nerede, ne zaman işlendiğini, olaylara tanık olanları, mağdur edilenleri ve mağdur edilenlerin cesetlerini nereye attığını ve neden olduğu zararı içeren detaylı bir açıklamasını yapmalı; diğer failleri, iştirak edenleri ve kamu davasının yürütülmesi için yararlı olacak diğer herhangi bilgiyi ortaya koymalı ve işlediği suçlar için özür dilemeliydi.²⁸⁶ İtiraf, ikrar, pişmanlık ve özür Gacaca yargıçlar heyetine, adli kolluk görevlisine veya savcıya

²⁸⁰ 2004 Yasası md.38/4, 2008 Yasası md.6.

²⁸¹ 2001 Yasası md.24/2, 2004 Yasası md.21/2.

²⁸² 2001 Yasası md.28/1, 2004 Yasası md.70/2.

²⁸³ 2001 Yasası md.28/2, 2004 Yasası md.25.

²⁸⁴ 1994 soykırımı cezalandırılmamış 1959, 1963, 1964, 1973, 1990, 1992 ve 1993'te gerçekleşen katliamlar dizisinin sonuncusu olduğundan bu hususun altı sıklıkla çizilmekteydi. (Raper, s.13).

²⁸⁵ 2001 Yasası başlangıç, 2004 Yasası başlangıç.

²⁸⁶ 2004 Yasası md.54/3.

yapılabilmekteydi.²⁸⁷ Yargıçlar heyeti veya savcı itiraf, ikrar, pişmanlık ve özürlerin koşulları sağlayıp sağlamadığını veya doğruluğunu kontrol etmekteydi.²⁸⁸

2004 Yasası'nın 55. maddesi, 1. kategori faillerinin ceza indiriminden faydalanabilmesi için hücre Gacaca mahkemesi tarafından hazırlanan failer listesinde adları yer almadan önce itiraf, ikrar, pişmanlık ve özür usulüne başvurmuş olmaları koşulunu öngörmekteydi. Bu hüküm, 2008 Yasası'nın 10. maddesi ile ilga edilmiş ve 2008 Yasası'nın 11. maddesi ile 1. kategori failleri de 2. kategori failere ilişkin 2004 Yasası'nın 56. maddesinde yer alan usule tabi kılınmışlardı.²⁸⁹ Böylece 1 ve 2. kategori failleri, hücre Gacaca mahkemesi soykırım faileri listesine son şeklini vermeden önce veya liste hazırlandıktan sonra itiraf, ikrar, pişmanlık ve özür usulüne başvurarak ceza indiriminden yararlanabileceklerdi.²⁹⁰ Sanık bu usule başvurmadıysa, dahil olduğu kategori için belirlenen en yüksek cezayla cezalandırılmaktaydı.²⁹¹ Diğer yandan, ilk kez temyiz mahkemesi önünde veya dava gözden geçirilirken itiraf durumunda, itirafa dayalı olarak ceza indirimine gidilememekteydi.²⁹²

2004 Yasası'na göre itiraf, ikrar, pişmanlık ve özrü reddeden veya reddedilen 1. kategori sanıklar 2008 Yasası 17. maddesi ile kaldırılan ölüm cezası veya müebbet hapisle;²⁹³ usulüne uygun olarak itiraf, ikrar, pişmanlık ve özür ifade edenler 25 yıldan 30 yıla kadar hapis cezasıyla,²⁹⁴ 2008 değişikliği sonrasında ise adı failer listesine konulduktan sonra usulü kullanan 1. kategori failer 25 yıldan 30 yıla kadar, adı listeye konulmadan önce usulü kullanan 1. kategori failer ise 20 yıldan 24 yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılmaktaydı.²⁹⁵ Görüldüğü gibi Gacaca mahkemelerinin Yasanın hiçbir halinde ölüm cezası verme yetkisi bulunmamaktaydı. Diğer yandan olağan mahkemeler ile Gacaca mahkemeleri yargıçlarının, RUCM yargıçlarına kıyasla cezalandırma bakımından daha dar bir takdir yetkisine sahip buldukları dikkati çekmektedir.²⁹⁶

²⁸⁷ 2004 Yasası md.58/1, 2008 Yasası md.12.

²⁸⁸ 2004 Yasası md.60, 63; 2008 Yasası md.14.

²⁸⁹ 2001 Yasası'nda 1. kategori faillerinin ikrar nedeniyle ceza indiriminden faydalanma olanakları bulunmamaktaydı. (2001 Yasası md.55).

²⁹⁰ 2008 Yasası md.11.

²⁹¹ 2004 Yasası md.57.

²⁹² 2008 Yasası md.12 ile 2004 Yasası md.58'e eklenmiştir.

²⁹³ 2004 Yasası md.72/1.

²⁹⁴ 2004 Yasası md.72/2.

²⁹⁵ 2008 Yasası md.17.

²⁹⁶ Sullo, s.130, 207.

2004 Yasası'nın 51. maddesinde belirlenen 2. kategorinin 1 ve 2. bentlerine dahil olanlardan (iştirak edenler de dahil olmak üzere, katiller veya ölüme sebebiyet veren ciddi saldırı failleri; öldürme niyetiyle ciddi saldırı fiilleri işleyen veya zarar veren, ancak amacına ulaşamayan kişiler) itiraf, ikrar, pişmanlık ve özrü reddeden veya reddedilenler 25-30 yıl;²⁹⁷ hücre mahkemesi tarafından hazırlanan soykırım failleri listesinde adı bulunuyorsa ve listenin yayınlanması ardından itirafta bulunduyorsa yarısı cezaevinde yarısı toplum hizmetinde çekilmek üzere 12-15 yıl hapis cezasıyla cezalandırılmaktaydı.²⁹⁸ 2. kategorinin 1 ve 2. bentlerine dahil olanlardan failler listesi tanzim eden hücre Gacaca mahkemesi önünde itiraf edenler ise, yarısı cezaevinde yarısı toplum hizmetinde infaz edilmek üzere 7-12 yıl hapis cezasına çarptırılmaktaydı.²⁹⁹

2004 Yasası'nın 51. maddesinde belirlenen 2. kategorinin 3. bendine dahil olanlardan (iştirak edenler de dahil olmak üzere, öldürme niyeti olmaksızın, birine karşı diğer suçları işleyen veya bunlara yardım eden kişiler) itiraf, ikrar, pişmanlık ve özrü reddeden veya reddedilenler yarısı cezaevinde yarısı toplum hizmetinde infaz edilmek üzere 5-7 yıl;³⁰⁰ hücre mahkemesi tarafından hazırlanan soykırım failleri listesinde adı bulunuyorsa ve listenin yayınlanması ardından itirafta bulunduyorsa yarısı cezaevinde yarısı toplum hizmetinde çekilmek üzere 3-5 yıl hapis cezasıyla cezalandırılmaktaydı.³⁰¹ 2. kategorinin 3. bendine dahil olanlardan failler listesi tanzim eden hücre Gacaca mahkemesi önünde itiraf edenler ise, yarısı cezaevinde yarısı toplum hizmetinde infaz edilmek üzere 1-3 yıl hapis cezasına çarptırılmaktaydı.³⁰² Soykırım zamanında sektör ve hücre düzeyinde otorite konumunda bulunanlar, işledikleri fiillere uygun düşen kategori içinde sınıflandırılacak, ancak kategori için geçerli olan en ağır cezaya çarptırılacaklardı.³⁰³ Ayrıca soykırım ve insanlığa karşı suçtan mahkûm edilen 1. kategori failleri yurttaşlık haklarından tamamen, 2. kategori failleri ise 76. maddenin 2. fıkrasında

²⁹⁷ 2004 Yasası md.73/1-1.bent.

²⁹⁸ 2004 Yasası md.73/1-2.bent.

²⁹⁹ 2004 Yasası md.73/1-3.bent.

³⁰⁰ 2004 Yasası md.73/2-1.bent.

³⁰¹ 2004 Yasası md.73/2-2.bent.

³⁰² 2004 Yasası md.73/1-3.bent.

Gacaca Yasaları, aralıklar içinde cezayı ağırlaştırarak veya hafifletecek koşullara ilişkin detaylı bir liste içermemeleri nedeniyle eleştirilmektedir. (Sullo, s.147).

³⁰³ 2001 Yasası md.52, 2004 Yasası md.52.

belirlenen yurttaşlık haklarından mahrum bırakılmaktalardı.³⁰⁴ Gacaca yargısında ne dava ne de cezada zamanaşımı söz konusuydu.³⁰⁵

Toplum hizmetlerinin çoğu, Ruanda Islah Hizmetleri tarafından idare edilen *travaux d'intérêts généraux* (TIG) kamplarında yürütülmekteydi. Bu kapsamda hükümlüler yol yapımı, zemin temizleme, tuğla yapımı ve soykırımdan kurtulanların evlerinin yeniden yapımı gibi işlere katılmaktaydılar.³⁰⁶ 2008 Yasası 21. maddesi ile hem hapis hem de toplum hizmeti cezasına çarptırılmış mahkûmlara önce toplum hizmetini yapıp, eğer hizmeti örnek şekilde yerine getirdiği kanıtlanırsa cezaevi cezasının da toplum hizmetine çevrilmesi olanağı sunmaktaydı.³⁰⁷ Gacaca'nın bazı soykırım suçluları için toplum hizmetini bir cezalandırma biçimi olarak kullanımı, failleri topluma daha süratle entegre ederek ve ortak iş programlarına dahil ederek onarıma katkı sağlamayı amaçlamaktaydı. Bu programlar çoğunlukla failler ve kurtulanların yan yana çalışmalarını gerektirmekteydi. Dolayısıyla Gacaca'nın toplum hizmetini ceza olarak kullanımı, mahkûmları, kurtulanların doğrudan yararını gördüğü ve hatta yer aldıkları çalışma programlarında kurtulanlarla anlamlı bir şekilde ilişkilenebilecek teşvik etmekteydi.³⁰⁸

Mülkiyete karşı suç işleyen sanıkların ise sadece, verdikleri zararların tazmini ile yükümlü kılınmaları söz konusuydu.³⁰⁹ Telafi; mümkün olduğunda yağmalanmış mülkün iadesini, mümkün olmadığında ise yağmalanmış mülkün değerinin geri ödenmesini veya mülk değerinde iş yapmayı içermekteydi.³¹⁰ 2004 ve 2008 Yasalarına göre, 3. kategoride yer alan fail ile mağdur yasanın yürürlüğe girişinden önce otoriteler veya tanıklar önünde konuyu çözüme bağlarsa,³¹¹ kendi aralarında uzlaşmaya varırlarsa fail kovuşturulamamaktaydı.³¹²

14 yaş ve üzeri, ancak 18'den küçük soykırım ve insanlığa karşı suç failleri ise, reşitlerle aynı değişkenlere tabi tutularak ancak daha hafif cezalarla ve 2008 Yasası uyarınca bazı durumlarda hapis cezaları cezaevinde, toplum hizmetinde

³⁰⁴ 2004 Yasası md.76.

³⁰⁵ 2004 Yasası md.97, 2008 Yasası md.25.

³⁰⁶ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.79.

³⁰⁷ 2008 Yasası md.21.

³⁰⁸ Clark, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s. 238-239, 346.

³⁰⁹ 2004 Yasası md.75.

³¹⁰ 2004 Yasası md.95/1.

³¹¹ 2008 Yasası md.9.

³¹² 2004 Yasası md.51, 2008 Yasası md.9

geçirilecek ve tecil edilecek şekilde üç parçaya bölünerek cezalandırılmaktaydı.³¹³ İtham edildiği fiilleri gerçekleştirdiği zaman 14 yaşın altında olanlar ise kovuşturulamamakta, ancak yeniden eğitim amaçları için özel dayanışma kamplarına yerleştirilebilmekteydi.³¹⁴

E. Temyiz

Gacaca Organik Yasası'nda temyiz araçları; itiraz, temyiz ve hükmün gözden geçirilmesi olarak belirlenmiştir.³¹⁵ Sanığın gıyabında verilen kararlara karşı başvurulabilen itiraz incelemesi,³¹⁶ kararı veren mahkeme tarafından gerçekleştirilmekteydi.³¹⁷ İtiraz sadece, mevcut bulunmayan tarafı, ilgili duruşmada bulunmaktan alıkoyan meşru ve ciddi bir nedenin bulunması halinde kabul edilebilmekteydi.³¹⁸ İtiraz süresi, karar tarihinden itibaren 15 gündü.³¹⁹

Temyize konu olan kararlar ise, hücre Gacaca mahkemelerinin mülkiyete karşı suçlar hakkında verdikleri dışındaki kararlarından oluşmaktaydı. Bu kararlar, son başvuru mercii olarak sektör Gacaca mahkemesinde temyiz incelemesine tabi bulunmaktaydı.³²⁰ Dolayısıyla hücre Gacaca mahkemeleri, sadece mülkiyete ilişkin suçlar için ilk ve son derece yargılama merciiydi. Ayrıca, sanığın yokluğunda tefhim ettiği cezaya karşı itirazlara bakmaktaydı.³²¹ Sektör Gacaca mahkemeleri ise, ilk derece mahkemesi olarak ikinci kategori sanıklarının³²² davalarına ve sanık yokluğunda verilen cezalara yapılan itirazlara bakmakta;³²³ ayrıca şahitlik yapmayı ret, savsaklama, yalancı şahitlik, tanıklara veya Gacaca mahkemesi yargıçlar heyeti üyelerine baskı yapma, baskıya teşebbüs ve tehdit fiilleri hakkında 2004 Yasası'nın 29 ve 30. maddeleri uyarınca verilen kararlar ile hücre Gacaca mahkemesi tarafından verilen mülkiyete karşı suçlara ilişkin olmayan diğer kararların temyiz incelemesini yapmaktaydı.³²⁴ Sektör Gacaca mahkemesi tarafından ilk derece

³¹³ 2004 Yasası md.78, 2008 Yasası md.20.

³¹⁴ 2004 Yasası md.79, Sullo, s.130.

³¹⁵ 2004 Yasası md.85.

³¹⁶ 2004 Yasası md.86/1.

³¹⁷ 2004 Yasası md.86/2.

³¹⁸ 2004 Yasası md.86/3.

³¹⁹ 2004 Yasası md.87.

³²⁰ 2004 Yasası md.89/1.

³²¹ 2004 Yasası md.41/1.

³²² 2008 Yasası'nda ise, 1. kategori 3,4 ve 5. fıkralar ile 2. kategori faillerini içermektedir: 2008 Yasası, md.7.

³²³ 2004 Yasası md.42/1.

³²⁴ 2004 Yasası md.42/2.

mahkemesi olarak verilen kararlar da, son başvuru merci olacak temyiz Gacaca mahkemesinde temyiz edilebilmekteydi.³²⁵ Dolayısıyla temyiz Gacaca mahkemesi; sektör Gacaca mahkemesinin ilk derece mahkemesi olarak verdiği cezalara karşı temyiz incelemesini yapmakta³²⁶ ve sanık yokluğunda verilen cezalara yapılan itirazlara bakmaktaydı.³²⁷ Temyizde dava, ilk derece yargılamasıyla aynı şekilde görülmekteydi. Temyiz başvuru süresi, karar tarihinden itibaren 15 gündü.³²⁸

Gözden geçirme ise şu hallerde söz konusu olabilmekteydi:

- Kişi, olağan mahkeme tarafından son başvuru merci olarak verilen bir kararla beraat ettiyse, ancak daha sonra Gacaca mahkemesi tarafından suçlu bulunduysa;

- Kişi, olağan mahkeme kararıyla mahkûm edilmiş, ancak daha sonra Gacaca mahkemesi tarafından masum bulunmuşsa;

- Kişiye, mahkûm edildiği suçlar hakkındaki yasal hükümlere aykırı olarak ceza verilmişse.³²⁹

Temyiz Gacaca mahkemesi, bu koşullarda bir başka Gacaca mahkemesi tarafından tamamen çözülen bir davada verilen kararları gözden geçirmeye yetkili tek mahkemeydi.³³⁰

SONUÇ

Hepsi korkunç vahşet pratikleri olmakla birlikte, Ruanda soykırımını diğer soykırım tecrübeleri içerisinde belirli nitelikleriyle farklılaşmıştır. Yaklaşık yüz gün içerisinde bir milyona yakın her yaşta insanın, çoğunlukla komşuları, arkadaşları, öğretmenleri, doktorları gibi belirli sosyal ilişkiler içinde buldukları diğer yurttaşlar tarafından, palalar gibi sıradan araçlarla ve bunlar öldürme amacıyla

³²⁵ 2004 Yasası md.89/2.

Sektör Gacaca mahkemeleri tarafından karar verilen davaların yaklaşık %15'i temyize gitmiştir (Paul Christoph, *Rwanda's Gacaca Courts: Between Retribution and Reparation*, Cambridge University Press, 2012, s.71'den aktaran: Sullo, s.150.)

³²⁶ 2004 Yasası md.43/1.

³²⁷ 2004 Yasası md.43/2.

³²⁸ 2004 Yasası md.91.

³²⁹ 2004 Yasası md.93/1. 2008 Yasası md.24: bir Gacaca mahkemesi tarafından çözümlenen bir dava şu hallerde gözden geçirilebilir:

- Bir Gacaca mahkemesinin son temyiz düzeyinde çözümlenen davada kararın dayandığıyla çelişen yeni delil keşfedilirse,
- Sanığa yasayla bağdaşmayan ceza verilirse.

³³⁰ 2008 Yasası md.24, 2004 Yasası md.93/3.

tasarlanmadıklarından büyük acılar içinde öldürüldüğü, tecavüze uğradığı, cinsel işkenceye maruz kaldığı ve bunlar gibi diğer çok sayıda zulüm pratiğini içeren Ruanda soykırımını sona erdiğinde Ruanda, özellikle sosyal olarak ancak maddi bakımdan da çökmüş durumdaydı. Bu koşullar, çatışma sonrası toplumsal yeniden inşa sürecini hem yoksulluk, insan gücü ve altyapı yoksunluğu hem de zedelene sosyal dokunun yeniden şiddete yol açma potansiyeli dolayısıyla kısıtlayacaktı. Zira şiddetin kaynaklarının çetrefilliği bir yana, soykırıma binlerce insan aktif olarak katılmış, yüzbinlerce insan sessiz kalarak dolaylı katılımlarıyla soykırımını mümkün kılmış ve kurtulan yakınları da katarak milyonlarca insan mağdur olmuştu. Böylece yurttaşlar topluluğunun önemli bir kısmı intikam duygusu ve korkusu içerisinde karşılıklı öfke sarmalına girerek bölünmüş bulunmaktaydı.

Soykırım ardından Ruanda; geçiş adaletinin sağlanmasında, önemli ölçüde yıpranmış bulunan mevcut hukuksal kurumlarına ve usullerine yüzünü dönmüşse de, bu örgütlenme ile adaletin gerçekleştirilmesinin hem altyapı ve personel kapasitesindeki sorunlardan kaynaklanan, faillerin sayısına kıyasla düşük yargılama hızının, hem de cezalandırmaya ve hukuksal uzmanlığa dayanan modern yargılama modelinin sosyal dokunun yeniden inşası bakımından yetersiz olmasının yarattığı zorunluluk içerisinde yeni arayışlara girmiştir. Ulusal mahkemelerdeki yargılamaların yavaşlığı ve bu yavaşlığın getirdiği cezaevlerindeki kötü yaşam koşulları da, toplumsal güvenin yeniden inşa edilmesi bakımından olumsuz etkilere sahip bulunmaktaydı. Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi ise, zaten soykırımın belli başlı örgütleyicilerini yargılamakta, bu bakımdan toplumsal uzlaşmanın gerçekleşmesine katkısı hayli sınırlı nitelikte bulunmaktaydı. Diğer yandan bu Mahkeme, liberal yargılama standartlarına dayalı olarak kurulduğundan mağdur ve failler arasındaki ilişkilerin yeniden inşasına yönelik gerçek bir yüzleşme olanağı sunmamaktaydı. Bu noktada Ruanda'nın halka dayalı geleneksel uyuşmazlık çözüm metodu olan Gacaca, toplumsal onarımın yanına cezalandırma boyutu da eklenerek ve devlete hem hukuksal temel oluşturma hem de sistemi örgütlenme ve yürütme anlamında aktif rol vermek suretiyle modernize edilerek çatışma sonrası toplumsal ihtiyaçlara cevap vermek üzere işlevselleştirilmiştir.

Soykırımın ve soykırım sonrası toplumsal durumun özellikleri, Gacaca yargısının özelliklerinde de yansımaları bulmuştur. Uzlaşmaya ilişkin bir imkân olarak tüm ülkeye yaygın olarak hücre ve sektör düzeylerinde örgütlenmesi bu özelliklerden birini oluşturmaktadır. Bu örgütlenmenin gerçekleştirilmesinde ise, sömürgeci yönetimde temellerini bulan yüksek düzeyde örgütlenmiş idari yapının yarattığı imkânlara dayanılmıştır. Diğer yandan Gacaca'nın sosyal yeniden inşa gereksiniminin sonucu olarak yargılamanın tüm taraflarına aktif katılım için bir neden sunduğu görülmektedir. Faillere itiraf karşılığında sunulan ceza indirimi veya toplum hizmeti imkânı, karşısında sevdiklerinin bedenlerine ulaşmaya çalışan

kurtulanların aktif katılımı için motivasyon kaynağı teşkil edebilmiştir. Bu şekilde failer ve kurtulanlar bir arada, yüzyüzelik esasına dayalı bir adalet pratiğinin parçası haline getirilmişlerdir. Bu bakımdan özellikle anlatıların karşılaşması süreci olarak tanıklık, hem cezalandırmanın hem uzlaşma amacının temeline yerleştirilerek Gacaca yargısının yapı taşı oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere uzmanların değil, halkın doğrudan katılımına dayanan soykırım sonrası Gacaca yargısı, sosyallik içine yerleştirilmeye çalışılan hukuksal bir mekanizma olarak inşa edilmişti. Hukuki olan zaten niteliği itibariyle sosyal olmasına rağmen makale başlığındaki “sosyo-hukuksal” ifadesinin tercih edilmesi de, bu husustan kaynaklanmaktadır. Zira Gacaca, uzmanlığın ve uzmanlıktan kaynaklanan gücün müdahalesi olmaksızın yurttaşların sosyal bağlarını yeniden inşa ederek ve bu bağlar aracılığıyla adaleti şekillendirerek sosyal olanın içine yerleşecek sonuçları hedeflemektedir. Dolayısıyla Gacaca’da hukukun, sosyal olanın uzmanlığa dayalı özerk ve tarafsız bir parçası olduğuna ilişkin liberal varsayımdan farklı bir kurgu söz konusudur.

KAYNAKÇA

- “Report of the UN High Commissioner for Human Rights on the Human Rights Field Operation in Rwanda”, UN doc. A/52/486, <<https://reliefweb.int/report/rwanda/report-un-high-commissioner-human-rights-human-rights-field-operation-rwanda>>, Erişim Tarihi 9.5.2022.
- “Rwanda: International Tribunal Closing Its Doors”, 23.12.2015, <<https://www.hrw.org/news/2015/12/23/rwanda-international-tribunal-closing-its-doors>>, Erişim Tarihi 14.5.2022.
- 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/cgi-bin/tehis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=52f22c704>>, Erişim Tarihi 12.5.2022.
- 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen ve Gacaca Yargısını Kuran 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.legal-tools.org/doc/0bdf0f/pdf>>, Erişim Tarihi 12.5.2022.
- 1 Ekim 1990’den İtibaren İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarının Düzenlenmesi Hakkında 1996 Yılı ve 08/1996 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/docid/3ae6b4f64.html>>, Erişim Tarihi 12.5.2022.
- 13/2008 Sayılı 19/05/2008 Tarihli Organik Yasa, <<https://gazettes.africa/gazettes/rw-government-gazette-dated-2008-06-01-no-11>>, Erişim Tarihi 10.6.2022.
- African Union, *Rwanda: The Preventable Genocide*, 2000, <<https://www.refworld.org/docid/4d1da8752.html>>, Erişim Tarihi 10.5.2022.
- BM Güvenlik Konseyi 955 Sayılı Kararı, 8.11.1994, <<https://digitallibrary.un.org/record/198038>>, Erişim Tarihi 14.3.2022.
- BM Güvenlik Konseyi 977 Sayılı Kararı, 22.2.1995, <[https://digitallibrary.un.org/record/198201#:~:text=Details&text=TitleResolution%20977%20\(1995\)%20%2F,meeting%2C%20on%2022%20Februar%201995.&text=Decides%20that%2C%20subject%20to%20the,have%20its%20seat%20at%20Arusha](https://digitallibrary.un.org/record/198201#:~:text=Details&text=TitleResolution%20977%20(1995)%20%2F,meeting%2C%20on%2022%20Februar%201995.&text=Decides%20that%2C%20subject%20to%20the,have%20its%20seat%20at%20Arusha)>, Erişim Tarihi 14.3.2022.

- BM İnsan Hakları Komisyonu 1999/20 kararına istinaden Özel Temsilci Michel Moussalli tarafından sunulan Ruanda'da insan haklarının durumu hakkında Rapor, 25.2.2000, <<https://digitallibrary.un.org/record/409754#record-files-collapse-header>>, Erişim Tarihi 9.5.2022.
- Brehm H. N, Uggen C, Gasanabo J-D, "Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts", *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 30(3), 2014, s.333-352.
- Buckley-Zistel S, "Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda", *Africa: Journal of the International African Institute*, 76(2), 2006, s.131-150.
- Clark P, "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", Morten Bergsmo (Ed.), *Abbreviated Criminal Procedures for Core International Crimes*, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017, s.189-208.
- Clark P, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda – Justice without Lawyers*, Cambridge University Press, 2010.
- Cobban H, "The Legacies of Collective Violence", 1.4.2002, <<https://bostonreview.net/articles/helena-cobban-legacies-collective-violence/>>, Erişim Tarihi 8.5.2022.
- Çoban Öztürk E, "Ruanda'da Trajedi, Adalet ve Uzlaşma", Cenap Çakmak, Fadime Gözde Çolak, Gökhan Güneysu (Ed.), *20. Yüzyılda Soykırım ve Etnik Temizlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s.13-63.
- Daly E, "Between Punitive and Reconstructive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda", *New York University Journal of International Law and Politics*, 34(2), 2002, s.355-396.
- Dauge-Roth A, "Testimonial Encounter-Esther Mujawayo's Dialogic Art of Witnessing", *French Cultural Studies*, 20(2), 2009, s.165-180.
- Des Forges A, Longman T, "Legal Responses to Genocide in Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.49-68.
- Doughty K, "Law and the Architecture of Social Repair: Gacaca Days in Post-Genocide Rwanda", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 21(2), 2015, s.419-437.
- Drumbl M. A, "Law and Atrocity: Settling Accounts in Rwanda", *Ohio Northern University Law Review*, 31(1), 2005, s.41-74.

- Drumbl M. A, "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", *New York University Law Review*, 75, 2000, s.1221-1326.
- Fierens J, "Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality", *Journal of International Criminal Justice*, 3(4), 2005, s.896-919.
- Fletcher L. E, Weinstein H. M, "Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation", *Human Rights Quarterly*, 24, 2002, s.573-639.
- Forges A. D, *Leave None to Tell the Story-Genocide in Rwanda*, Human Rights Watch, 1999.
- Gourevitch P, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families- Stories From Rwanda*, Picador, 1998.
- Haberstock L, "An Analysis of the Effectiveness of the Gacaca Court System in Post-Genocide Rwanda", *Global Tides*, 8, 2014, s.1-16.
- Halpern J, Weinstein H. M, "Empathy and Rehumanization after Mass Violence", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.303-322.
- Ingelaere B, "Does the Truth Pass across the Fire without Burning?' Locating the Short Circuit in Rwanda's Gacaca Courts", *The Journal of Modern African Studies*, 47(4), 2009, s.507-528.
- Karekezi U, Nshimiyimana A, Mutamba B, "Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-Genocide Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.69-84.
- Laub D, "An Event without a Witness: Truth, Testimony, and Survival", Shoshana Felman, Dori Laub (Ed.), *Testimony*, Routledge, 1992, s.75-92.
- Lemarchand R, "Rwanda: The State of Research", 25.6.2018, <<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/rwanda-state-research>>, Erişim Tarihi 14.5.2022.
- Longman T, Pham P, Weinstein H M, "Connecting Justice to Human Experience: Attitudes Toward Accountability and Reconciliation in Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.206-225.

- Lundy P, McGovern M, “Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom Up”, *Journal of Law and Society*, 35(2), 2008, s.265-292.
- Mamdani M, *When Victims Become Killers-Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, 2002.
- McVeigh K, “Spate of Killings Obstructs Rwanda's Quest for Justice, 3.12.2006, <<https://www.theguardian.com/world/2006/dec/03/rwanda.karenmcveigh>>, Erişim Tarihi 18.5.2022.
- Meyerstein A, “Between Law and Culture: Rwanda’s *Gacaca* and Postcolonial Legality”, *Law & Social Inquiry*, 32(2), s.467-508.
- Mobekk E, “Conference Report”, Anja H. Ebnöther, Philipp H. Fluri (Ed.), *After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies - From Intervention to Sustainable Local Ownership*, PfP Consortium Working Group “Security Sector Reform”, 2005, s.377-421.
- Molenaar A, *Gacaca: Grassroots Justice after Genocide-The key to reconciliation in Rwanda?*, African Studies Centre, 2005.
- Pocar F, “International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)”, *Max Planck Encyclopedias of International Law*, Oxford University Press, 2022.
- Prunier G, *The Rwanda Crisis- History of a Genocide*, Columbia University Press, 1997.
- Raper J, “The Gacaca Experiment: Rwanda's Restorative Dispute Resolution Response to the 1994 Genocide”, *Pepperdine Dispute Resolution Law Review*, 5(1), 2004, s.1-56.
- Rettig M, “Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?”, *African Studies Review*, 51(3), 2008, s.25-50.
- Sarkin J, “The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide”, *Journal of African Law*, 45(2), 2001, s.143-172.
- Schabas W. A, “Genocide Trials and *Gacaca* Courts”, *Journal of International Criminal Justice*, 3, 2005, s.879-895.
- Sibomana A, *Hope for Rwanda*, Pluto Press, 1999.
- Sosnov M, “The Adjudication of Genocide: Gacaca and the Road to Reconciliation in Rwanda”, *Denver Journal of International Law & Policy*, 36(2), 2007, s.125-153.

- Stover E, Shigekane R, “Exhumation of Mass Graves: Balancing Legal and Humanitarian Needs”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.85-103.
- Stover E, Weinstein H M, “Conclusion: A Common Objective, A Universe of Alternatives”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.323-342.
- Sullo P, *Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda*, Asser Press, 2018.
- The Norwegian Helsinki Committee, *Prosecuting Genocide in Rwanda: The Gacaca system and the International Criminal Tribunal for Rwanda*, Report II/2002.
- Tiemessen A. E, “After Arusha: Gacaca Justice in Post-Genocide Rwanda”, *African Studies Quarterly*, 8(1), 2004, s.57-76.
- Uluslararası Af Örgütü Raporu, “Rwanda: The troubled Course of Justice”, 25.4.2000, Index Number: AFR 47/010/2000, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/010/2000/en/>>, Erişim Tarihi 14.3.2022.
- Uluslararası Af Örgütü Raporu, “Rwanda Unfair Trials: Justice Denied”, Index Number: AFR 47/008/1997, 7.4.1997, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/008/1997/en/>>, Erişim Tarihi 12.3.2022.
- Uluslararası Af Örgütü, “Gacaca: A Question of Justice”, 17.12.2002, Index Number: AFR 47/007/2002, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/007/2002/en/>>, Erişim Tarihi 12.3.2022.
- Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü, <<https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>>, Erişim Tarihi 9.5.2022.
- Weine S, *Testimony after Catastrophe-Narrating the Traumas of Political Violence*, Northwestern University Press, 2006.
- Weinstein H M, Stover E, “Introduction: Conflict, Justice and Reclamation”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, s.1-26.

Werchick L, “Prospects for Justice in Rwanda’s Citizen Tribunals”, *Human Rights Brief*, 8(3), 2001, s.15-17, 28.

Wierzynska A, “Consolidating Democracy through Transitional Justice: Rwanda’s Gacaca Courts”, *New York University Law Review*, 79, 2004, s.1934-1969.

Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, <https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf>, Erişim Tarihi 14.3.2022.

Zorbas E, “Reconciliation in Post-Genocide Rwanda”, *African Journal of Legal Studies*, 1(1), 2004, s.29-52.